

प्रगाति

द्वै मा सि क
सा हि त्य
सं क ल न

अंक : ११

सम्पादक: नारायणप्रसाद बाँसकोटा

प्रगति

त्रैमासिक साहित्य संकलन

सम्पादक :—

नारायण बाँसकोटा

वर्ष २] अङ्क ५ [पूर्णाङ्क ११

वार्षिक मूल्य १२)

एक अङ्कको २॥)

कविता :

१. प्रणव : केदारमान 'व्यथित' १
२. तीन कविता : बालकृष्ण सम. २५

कहानी :

३. उफात : दौलतविक्रम बिष्ट ३९
४. नलेखेको कथा : केशवराज पिडाँली ६५
५. चिट्ठी : दानियल खालिङ ७५
६. बङ्गाली बाबु : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा ८९

आलोचना :

७. इन्दिरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा : बालचन्द्र शर्मा १०२

निबन्ध :

८. प्रगतिशील साहित्यको समस्या : धनुष्यचन्द्र गौतम. १३०
९. म कसरी पत्रकार भएँ : सुरारी कृष्ण शर्मा १५९

लोकसाहित्य :

१०. लोकगीतमा विरीको प्रभाव : लक्ष्मण लोहनी १५९

सम्पादकीय :

प्रणव
केदारमान 'व्यथित'

उन्ठ कल्पना - वनमा जब कवि
सुन्दर कविताका उपहार
भावरण्यकी राजकुमारी
गळे तब रसमय अभिसार !

प्रगति

२ | प्रणव : केदारमान 'व्यथित'

अरुणचूड जब दूर गाउँमा
कुरुक्षेत्रको गाउँछ गरिमा,
तत्र प्राचीको डरमा पौरुष
रक्त - दानको लेख्दछ महिमा !

प्रगति

काँड़ामा जब शन्तनु - सुतक
 पद - चिह्न फुली बन्छ गुलाब
 तब बसाई गाउँछ बुबुल
 मुटुको मर्मस्पर्शी भाव !

जब तमको सेखी झारी
 दुःशासन - वध पढ्छ आलोक
 पाञ्चालीको प्रण पूर्ण गरी
 तब भीम सिँगाउँछ नरलोक !

हुन्छ खडा जब हाँक बनेर
 पाण्डवको उत्कर्ष - हिमालय
 तब गगन क्षितिजमा नत हुन्छ
 सुनी धराको ज्योतिर्मय जय ।

वेदव्यासका रचना पढ्छन्
 जब कुञ्ज - कुञ्जमा भ्रमर उडेर,
 पवन - पृष्ठ मगमग पल्टिन्छन्
 तब सुरभित सर्ग सिंगारेर !

४ | प्रणव : केदारमान 'व्यथित'

जागरण - मुदित तुहिनाचलमा
जब दिनकरको गीत छरिन्छ,
तत्र नव-रत्न - तृष्णिका - लहरी
कस्तूरीको आस छकिन्छ ।

प्रगति

खेल्छु भीरमा जब चिलपेंटी
पुलकित निर्र्हर हॉसी झर्झर् !
तव नाच्छु पवनभैं पर्वत पनि
तरु - दलका चेष्टामा मर्म्म !

जब चील गगन - कात्रा खाँदै
खेल्छु सुरेली मग्न भएर,
तव लाग्छु धरा स्वर्ग चढेझैं
गोल भरेङ् निर्माण गरेर !

उल्लास - उमंग - विभोर भई
जब कुक्कुती समीर लगाउँ
तव हरर - हरर लडिबुडि खेल्दै
गहुँका वाली प्रणय जगाउँछु !

वसन्त आई जब बसाउँछु
पुष्पित जीवनको वरदान,
कुतञ्जता ज्ञापनमा गाउँछु
फुलबारी तव सौरभ - गान !

६ | प्रभाव : केदारमान 'व्यथित'

पछारिन्छ जब दिनकर द्वारा
प्राचीमा तमको घन-लास
तब शैल लुञ्छी रक्त र मासु
गीद्वहरू झैं गर्छ विलास !

प्रगति

प्रलय डमरू तूफान बजाउँछ
गीत छरी जब हाहाकार
तब क्षुब्ध लहराका चुम्बन ली
नाच्छ रुद्रेँ पारावार !

नील निलयमा गर्छ तडित् जब
औँधीका रसमय अभिसार
अकासिन्छ तब लान्छित रज पनि
पाई नव जीवन, नव प्यार !

सिन्धु जान जब पावसमा नद
गर्दछ विप्लव स्रोत बनेर
तब अवरोधक पर्वतको पनि
फुट्दछ छाती मार्ग बनेर !

दुर्बल जंगी गर्लान् हत्या
जब अस्तित्व सहित करुणाको,
स्वतः सबलका वज्र हृदयमा
तब हुन्छ मरण निष्ठुरताको !

प्रगति

८ | प्रणव : केदारमान 'व्यथित'

यदि परहितवस जलन नजाने
दाहक ज्वालाका धावामा
दुर्बल मट्टीको बर्तन पनि
बन्छ सबल कसरी आगामा ?

गति

वर्षाः अर्द्धशतं निरन्तरं
जब तुषारका वाणसुमेरु
तत्र उड्दुल्ल व्याकुल उद्भिजका
हरियालीमय प्राणपखेरु !

प्रगति

सती-विरहमा शिवको आँसु
चढी शिखर जब लिन समाधि
श्रीपेच-तुहिन अभिपेक लिई
दिन्छ शिशिर गिरिराज उपाधि !

कुसुमित पारी नम्र बधैंचा
सौरभका मृंगार गराई
लिन्छ स्वयम् कुसुमाकर पूजा
आत्मदानका भाव जगाई !

वसन्तको निष्ठुर वियोगमा
जल्ल ग्रीष्मको दाहक माया
काम्दै खोउदछ वृक्षहरूसँग
छायाले पनि शीतल छाया !

जलध - वधुसँग जब पावस
नाच्छ रसको वृष्टि गरेर
तत्र रचनाको वृद्ध सृष्टि पनि
हुन्छ रसिक तरुण बनेर !

हाँस्य शरद् शशि फुल्ल कमल झैं
रश्मि-सुरभिका गीत छरेर,
नाच्छ भ्रमरझैं अवनी-अम्बर
सुषमाको मधु पान गरेर !

जगमा आश्रयसभ नपाई
 जब दीन-दलित हुन्छ निराश,
 पत्थरको जड प्रतिमाले पनि
 तब मन्दिरमा छोड्छ विलास ।

गर्दछ छाप्रोमा क्रन्दनले
 जब गुहारका नव शृङ्गार,
 तब मन्दिरका शंख-ध्वनिमा
 रुवदछ करुणाको अभिसार ।

जब मन्दिरमा पूजाहार
 गर्दछ पूजाको व्यापार,
 तब दीन-दलितका आँसूमा
 खोज्दछ ईश्वरले आधार !

प्रगति

१२ | प्रणव : केदारमान 'व्यथित'

मधुर मिलनको पहिलो सुम्बन
मदिराक्षेँ जति मादक हुन्छ
छुट्टिदाँ त्यही रसमय सुम्बन
तर आगोक्षेँ दाहक हुन्छ !

प्रगति

जब जब जलदछ मधुर सम्झना
 दाहक भुसको अग्नि जलेझै
 तब तब त्यसमा व्याकुल विरही
 जल्लु कुमारिल भट्ट जलेझै ।

मधुर मिलनका अवधि निरन्तर
 व्याकुल विरही तानिरहन्छ,
 तर, पाञ्चालीको सारीझै
 लम्बिरहेको गनिरहन्छ,

जति जति सुखका सुकुमार दिवस
 हाँसोझै शिममा बित्छ
 उति उति दुखका विकराल निशा
 पथहाराका पथझै लम्बिन्छ !

१४ | प्रणव : केदारमान 'व्यथित'

विधुर चकोर फिलिगो दुइदु
गछ मरणको जब आमन्त्रण
तत्र सुषमाको श्रृङ्गार गरी
दिन्छु शरद शशि प्रणय निमन्त्रण !

प्रगति

जल्द चातक विरहानलमा
 गर्ल प्यासको जब शृङ्गार
 तव बसाँउछु बादलवाला
 जीवन - प्लावित रसमय प्यार !

विहाग आई पिकका स्वरमा
 जब अनुनय छुछु छुछरी
 तव हरियालीको शैश्यामा
 अलस नयन खोल्छु मंजरी ।

१६ | प्रणव : केदारमान 'व्यथित'

खेत खेतमा सुन्दर तस्सीङ्
जब स्वर्णिम वालीका गान
तब शवनमका भाषामा कवि
पद्दछ मोहीका बलिदान !

प्रगति

जब गर्दछ असफलता आई
अभिलाषाको उपहास
तब तमको घुम्दो हाली
व्याकुल करुणा रुन्छ निरास !

प्रगति

१८ | प्रणव : केदारमान 'व्यथित'

घोच्छ्रुत मालीकै तनमा
खल सिउँडी काँढाका वाण
तैपनि सन्त जलद छाया दी
थाच्छ तपनकै दाहक वाण !

मारुत सँग-सँग बग्दछ केवल
सुमनहरूका सौरभ - गीत,
तर, यश-गायन गुणशालीका
बग्दछ मारुतको विपरीत !

प्रगति

मुटु ताकी जब प्यासी रजनी
 हान्छे अस्ताचलमा चाप
 तब पिउँछ तिमिर बिचमै आई
 दिनकरको शोणित चुपचाप !

जल्दै जीवनभर वाडवमा
 बगाउँछे रजनीले आँसु
 तर, देखिन्न तम-सागरमा
 माछाकोक्षै त्यसको आँसु

२० | प्रणव : केदारमान 'व्यथित'

हरहर हॉसी जब पावस नद
दिन्छ लहरको चुम्बक दान
क्षिरक्षिर क्षिगुरका मुरलीमा
तट गाउँछ तब कलकल गान !

जब निझरका झरझर स्वरमा
हाँसुदछ वीणाको भङ्गार
तब उद्वेलित स्वर-लहरीमा
हुन्छ रागिनी साक्षात्कार !

प्रश्न गर्छ जब चञ्चल दलसँ
नाची सुरभित मारुत फर्फर !
तब दिन्छ मुदित शाखा हॉसी
मुरली-ध्वनिमा उत्तर मर्मर !

सायं गायन छदै नभमा
जब उड्छन् बकुलाका ताँती
सुपमा स्वर्धामा हारी
तब द्विजका विधु लुक्दछ राती !

नील सिन्धुमा एकलो तारा
जब छवि पंख फँजाई उड्छ
मारुत-सुतप्रति सुरसाकोझैँ
तब रजनीको ममता जाग्छ !

प्रगति

जब अस्ताचलको राजल
 निशि लगाउं छे नील नयनमा !
 तब नीद्राले सपना छर्दछ
 जगतीको व्याकुल दगमा !
 जब रजनीको तिमिर-कुञ्जमा
 जूनकिरीको हँसो फुल्ल
 तह-तहमा तब अलिका कुलक्षे
 विधुको सुषमा आई चुम्छ !
 जब रजनीको दगबाट तरल
 स्वाति-बूँद-का आँसू झर्छन्
 तब सीर्पाका हरियालीमा
 टलपल-टलपल मोती फुल्लन् !
 जब तम कुण्ठित रजनीको
 बन्द-श्रवण अन्तरको खुल्ल
 तब उल्लकका कटु स्वरमा पनि
 अनहद ध्वनि मुखरित हुन्छ !

२२ | प्रणव : केदारमान 'व्यथित'

सुन्दरको सुस्कान - सुमनसै
जब कवि आउँछ नीरस जगमा
तब कालानिल-प्रेरित पथ पनि
हुन्छ सुरभिका मधु गायनमा !

निष्ठुर रजनी सान्ध्य गगनमा
रंगिविरंगी अक्षर मेट्छे
प्रभातको प्राङ्गण - प्राचीमा
उषा सुनौला अक्षर लेखे !

मिट्दछ जब जब कालरात्रिमा
मायाको सिर्जन ममता
सुकदछ तब तल सागरमा पनि

बुद्बुदका फेनिल ममता !
बौधिन्छन् जब जन्म-मरण
मधुर प्रणयका आलिङ्गनमा
कुमालकोटी तब भदछ
नव जीवन साङ्गलाका तनमा !

२४ | प्रणव : केदारमान 'व्यथित'

चाहे ज्ञानीका आँखामा
छिपोस् जगत्को दिव्य महत्व
तर, कवि देख्दछ मिस्किरहेको
रञ्जानमा पनि मंगल तत्व !

प्रगति

: मूलतः :

द्वितीय विश्वयुद्धको बादल भस्म फाटेको देखिन्थ्यो,
 तृतीय युद्धको गर्जन अलि अलि क्षितिजपरतिर चंकिन्थ्यो
 अग्लो एक घरको छानामा एउटा सानू मूसाको
 ठूलो कालो विरालोसित त्यसै जम्काभेट भयो ।
 विरालाले आफ्ना जूँगाहरू माथि गगनतिर फर्काई
 'धन्यवाद परमेदेवर !' भन्दै हँसिलो मुखले म्याउँ गन्यो;
 मूसाले पनि आफ्ना जूँगा सब पातालतिर तल झाँसेर
 'धक्कार संसार !' भन्दै अलिकति आसुँ क्षिकी चूँ चूँ गन्यो !
 जुन सुरमा म्याउँ बजिरहेथ्यो चूँले पनि सुर उही लियो,
 तर एउटा प्राण लिनलाई बञ्छ्यो, अर्को प्राण दिँदै नाच्यो
 निष्ठुर विरालो आफ्नो मनमा 'दयालु' विधाता संज्ञन्थ्यो
 दयनीय मूसो मनसतमा 'निर्दयी विधान'भनी कल्पिन्थ्यो
 कठोर विरालो संसारलाई सुकोमल सुन्दर देख्यो,
 कोमल मूसो यस जगतलाई कठोर शयंकर भनिठान्थ्यो
 विरालोले पुच्छर डोलायो मूसोको मुटु स्वंग हिच्यो;
 बिल्लीले आँखा बाली हेर्यो मूसाले सिङ्गामै क्षिप्त गन्यो
 चुहिए बलेनीवाट तलतिर हुइ थोपा मोतीदाना—
 एउटा रालको विन्दु थियो, अर्को आँसु टिको थियो ।

मूसो कत्रो परिश्रमले मुखमा धान गहुँ च्यापेर
 बच्चाहरू बसेको प्वालमा पस्त खोउदथ्यो दगुरेर
 अकस्मान् बाटामा भौँजो विरालले हालिदियो
 बिजुली जस्ता आँखा भएको त्यो कलो मेघ तुल्य थियो ।
 पुराणपापाण युगीहरूले मित्रावरुण भजै जस्तै
 बोल्थ्यो मुखको अन्न ओकल्दै मूसाले दुइ हात जोडी-
 'हिरण्यगर्भ' पहिला जन्मने, सबै चतुष्पदहरूका स्वामी
 छाया अमृत जसको मृत्यु कस्मै देवाय हविषाविधेम !
 जसले आकाश उभ्र बनाए हिमालय जसले स्थिर गरे
 सबै दिशा जसका बाहु छन् कस्मै देवाय हविषा विधेम ?

मलाई नमार—मलाई नमार—

मानो हिंसोजनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्य धर्माज्जान
 यश्चापश्चन्द्रा वृहतीर्ज्जान कस्मै देवाय हविषा विधेम ।”
 विरालोले आँड तानी मुख बाई यसरी हई गन्यो—
 ‘ न यो आत्मा प्रवचनले लभ्य, न यो आत्मा बलहीनले लभ्य ।’
 मूसाले अलिकति अर्पण गरेको अन्न देखी विरालाले
 ठान्यो त्यसको पेटभर होला अरु बाँकी सब, यस उसले
 त्यसलाई नै सिङ्गै निक्छ प्रलय पेटमा गरिदिन्छु
 किनकि ‘पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवात्रशिष्यते ।’

मूसो करायो ‘परोपकार गर, पाप हो है परपीडन ।
 विरालाले ड्यार गरीकन भन्यो ‘मूर्ख तँ ज्ञान सुन्—
 ‘हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
 उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति नहन्यते ।’

हठात् मूसाको छातीमा बिरालाको नङ्गा घुस्यो,
 मूसाले ईसामसीहको अन्तिम घडी संझी भन्यो—
 'ती जो जो तलवार लिन्छन् तलवार सितै सब विलाउछन्'
 अनि मास्तिर फर्की कराथो 'इलोह, लामा सबकथनी ?

बिरालाले मुख बायो फेरि—

'जिजसले सोधे तिमीसरूसित खाने वस्तु केही छ ?
 शिष्यहरूले पकाएको माछाको टुक्रो उनलाई दिए'
 ईश्वरका पुत्रले सबको अगाडि त्यो मीठो मानी टोके,

कसरी ?—यसरी—'

अनि मूसाले चिच्याएर भन्यो 'पिता,
 यसलाई क्षमा गरि देऊ किनभने के गर्ने थो थाहै पाउन्न !
 अल्लाहा ! इलाहा ! अलिफ, लाम, मिम ! मलाई बचाऊ यसवाट !'
 बिरालाले हाँसिँदै भन्यो—'तँ खै सडेको ! तेरो रक्त
 बगि सक्यो, तँ सुंगुर होइनस् अर्पी खुदामा अनुरक्त
 चपाउँछु !' मूसो रोयो—भन्दै 'सर्व स्वलक्षणम्
 सर्व क्षणिकं सर्व अनृतं सर्व शून्यं शून्यम् !'
 भन्यो बिरालाले चपाउँदै 'इन्द्रवायू ! ॐ शान्ति !
 अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ।'

यसरी - एक दिन—

एक जीवनमा एउटा जियो, अर्को त्यसकै निमित्त मन्यो,
 एकले जुन वायुमा सास फाल्यो अर्कोले त्यसमै सास फेन्यो !
 मूसोको त्यो अन्तिम चिन्कार मनुष्यसमाज यदि मान्दो हो
 किन पारस्परिक प्रेमसंघ नगरी शक्तिउपासक बन्दो हो !

प्रगति

किन घाममा आँखा चिमली मनमा अर्को टाटो देख्दो हो
सत्य हाँसो ओठले छुली किन आँसु सवैतिर पोख्दो हो !
बुद्धि बल विद्या कमाई दुरुपयोग किन गर्दो हो,
किन बाँचा बचाऊँ तभनी इर्ष्याद्वेशले मारी मर्दो हो !

: प्रार्थना :

ए आकाशमा फूलपाने मानिस,
पर अपकार नगर !
ए हावामा फूल उमाने मानिस
नर मस्तिष्क विषाक्त नपार !
यसै ती तारा अगणित छन् अझ
कल्पित शून्य नथप्दै जा,
जानी नसक्नु छ जीवन - रहस्य नै
मृत्युपछि जब लास जलदछ-
धूँवाँ रूमसिँदै माथि उड्दछ-
स्वसका मुन्द्रा मुन्द्रा जोड़ी
खेचरी, भूचरी, चाचरी, गोचरी,
उन्मनी मुद्रा कल्पना गरी
झूटो कुरा नथप्दै जा !
ए जिउँदै सपना देखने मानिस

सोझालाई बाङ्गो नसुना,
 ए मर्दा सपना देख्ने मानिस
 सद्देलाई बहुला नबना !

❁ ❁ ❁

हेर्न गणित कति सत्य गन्दछ,
 त्यसकै तालमा अणु परमाणुहरू
 नचुकी जामा विकसित पाउँ
 कुञ्ज कुञ्ज झुल्दै नाच्छन्,

रहस्यमय सूरमा अल्झी
 गति मैल्याउन चाहन्छन् ।
 मानिस, तेरा बहिर्नी फूल हुन्,
 भाइ फल हुन्, पशु काका हुन्
 पन्छी फुपू, माछा मामा,
 तर तँसित गिदीको बढ्ता मात्रा,
 तसर्थ त्यसमै मिथ्या सपना,
 शंका कपट लोभ जाली जपना,
 छलछाम इर्ष्या स्वार्थपना,
 लाभले उल्टो हानि-रचना ?

❁ ❁ ❁

यति पसिना त लौ आउनै पर्दछ,
 तर यसको सट्टा भर्ना पाई

३० | तीन कविता : ब्राह्मकृष्णसम

खानै पर्दछ, लाउनै पर्दछ
सुखसित भोतमा सुत्तै पर्दछ,
प्रेमलाई सुगन्धी सास फेर्न

अथ—

यस मानिसले मानिसको भाग
भोग्न पाउने बेलामा,
ए धेरै बोध भएको मानिस,
ए नाना शब्द जान्ने मान्छे,
ए वैयाकरण, पेटको बाढो मानिस
कवि-जाल त्यसमाथि नफाल्

❁ ❁ ❁

दुद्धि भए आँखाको जाले
च्यात्सु पर्दथ्यो, बुन्दै झन्
झन् बाक्लो चाक्लो पाईं
अहको बुद्धि सुद्धि नलुट् !
आपनै अनुहारलाई टम्दा
तैं मनुष्यजातिलाई उल्लुस्
अतएव आफै समेत उगिन्छुस्
संसारको यस प्रगतिलाई
आल्लाउँदा तैं अल्लन्छुस् !
मिथ्याचार गर्नसक्ने मानिस,
वित्त छ साँचो व्यवहार गर् !—

प्रगति

तेरो स्वर्ग जलाइदे सब
 पृथ्वीलाई नरक नदेख् !
 अनशन गरुन् तेरा ईश्वर
 तर मानिसलाई भोकै नराख् !

: दुइ टुहुरा :

बिहान फाट्ते गयो क्षितिज जब पूर्वरङ्ग भयो रक्त,
 रातको कालो छाती च्यापी वही रहेई अनुरक्त ।
 भररात पानी दकिरहेको थियो, शिशिरको मथ्य थियो,
 चीसो चीसो बतास गैलो रेटेको चोट तुल्य थियो ।
 खुला फोहर पाटीको एक शान्त कुनामा गुडगुड भै,
 भ्रांया बेह्री थिए सुतेका दुइ टुहुरा ती एक जीउ भै ।
 कहिले मखमलको लम्पट बिझी सुत्न दिदैन कसैलाई
 कहिले कोही ईँटमै सपना देख्छ मरेकाहरूलाई ।
 पहिले दाज्यू चाँहि विउँइयो सपना आमाको—
 झुकी रहेकी अहकै गाग्रो बोकी बुट्टे तामाको—
 अलिपर बाबु पसिना पुछ्छुतै थोइरहेको लुगाहरू,
 धेरै पटक बोलायो उसले, केही नबोली गयो, बरु
 आमा बोली 'याँ किन आको ? जा हेर भाइलाई गई !'
 अनि झल्योँस्स भई बोलायो विस्तारै—'भाइ ! भाइ !'

थियो विरामी भाइचाँही, उबरले अगेनु समान थियो,
 त्यसभा उसको जावनविन्दु उम्लिरहेको देखिन्थ्यो ।
 भाइको नाम हरि थियो, दाज्यूको बलराम थियो,
 नाम पुकार्ने दुइटै अल्फे, अब नामै बिनु काम थियो ।
 मान्ने भनी कन चिन्थे अरुता टाढैबाट अनि तर्कन्थे,
 वर परिहाल्थ्यो भने 'छैन' भनी पैसावालहरू झर्कन्थे ।
 ठाडो लयमा मागुसिबाप कथै जान्दैनथे गीत गाउन ती,
 जान्दथे रुन मात्रै गर्दै आफ्नै बाँकी रक्त खति ।
 उनका सार्थी कुकुरहरूको आफ्नै रौंका लुगा थिए;
 ती ता नाजा पशुभन्दा पनि दरिद्रका प्रतिमान थिए ।
 कुकुरहरू ता गुहुको पनि सार झिकै आफ्नो पेट पाल्थे,
 माटाको रस चुस्तै तरुहरू जाडोमा जीवन धान्थे ।
 ती ता पुस्तौं देखिन् जङ्गल छोडी सभ्य मनुष्य धनी,
 काँचोलाई पकाई खाने जातमा जन्मे दीन बनी ।
 दिनभर मन्दिर जाने बाटो ढुकी रहन्थे मागेर,
 सयौं जान्थे सयौं आउँथे धानमै भेटी फालेर ।
 विशाल नभमा एक दुइ एक दुइ चरा उठे झैं मानिसमा
 एक दुइ पैसा दया उड्थ्यो कसैकसैको छातीसा ।
 परालको त्यै त्यान्द्रोमाथि दुइ वच्चाका प्राणघायु,
 बहीरहन्थे चैतरणाँझिं धिक्कृत पुञ्ज बनी आयु ।
 हरि ढलेको तीन दिन भैसन्थ्यो, उबर चर्हा निस्लोट छु त्यो,
 बर्बराउँदै भन्छ-आमा, कस्तो दाज्यू हेर सुत्थो ।
 आफू पनि त्यो भौकै बस्तछु, मलाई पनि भोकै राख्छु,

थुम्थुम्थाई 'सुत्' भन्छ, उ त भोकै पनि सुतिदिन्छ ।
 बोलायो बलरामले फेरि 'भाइ ! हरि !' हरि बल्ल चल्थो,
 आँखा उवारी दाज्यूलाई हेन्थो, अनि आधा चिन्थ्यो ।
 फेरि मूठी खोली हेन्थो-दाज्यू हात, दुवै खालि,
 पानी माग्यो पिएर तन्तनी पल्लथो जीउ त्यसै फाली ।
 बलरामको पातलो छालाबाट भित्री पुजा हल्लेका,
 देखिन्थे सब स्पष्ट सर्भै आन्द्रा छुत्ती खेलेका ।
 थोरै बेर अड्कायो बलले घोक्रो भित्रै वैराग,
 केही नलागी डाँको फुस्क्यो, ज्वालाटुख भो अनुराग ।
 उसको गालामा गाला जोडी एक दिन बलराम रोइरह्यो,
 हरिले आफ्नो धर्मर जीवन संकी संझी छामिरह्यो ।
 लाग्यो अलिकति घाम पहेंलो त्यो पाटीको भितामा,
 माग्न उ जान उठ्यो, तर झुण्ड्यो हरि उसको बाँया हातमा
 बोल्थो- दाज्यू, विन्ती नजाऊ, तिमी गएपछि जमराजले,
 भाई मलाई समाती लाला, त्यो बेला रोक्ने कल्ले ?
 बलराम भन्दछ- 'खानै केहो छैन, जान्छु म दौडेर,
 एकैछिन नडराऊ भाइ, झट्टै ल्याउँछु मागेर ।'
 माग्नेलाई झट्ट दिने को ? एक छिन पखने काल कस्तो ?
 हुनता हरिको मनमा लाग्यो दुवै असम्भव नै जस्तो,
 तर भोकले खिचिएको नाडी शरीर-धनुषको तँदोले,
 रोक्न सक्तथ्यो कसरी आश वाग, छोडिदियो उसले ।
 प्वाल परेका पत्र भाङ्गा थाङ्गाहरू ओडाएर,
 भाइलाई म्वाइ खाई निस्क्यो बलराम रोएर ।
 सबको पाठपूजाको बेला, चिया चपेशको बेला,
 यस्तो जाडोको बेला, सडकमा को हिँडिदिला ।

३४ तीन कविता : बालकृष्णसम

तैपनि रिक्तो खर्पन बोकी आयो एउटा परबाट ।
जसरी आयो गयो त्यसरी नै त्यो उसैको वरबाट ।
बलरामको हात पखिरहेको देखीकन तल पृथ्वीमा,
छुके सबै ताराहरू माथि शून्य निर्दयी आकाशमा ।
फतक भइ गल्थ्यो एउटा हात, अनि त्यो अर्को हात थापूत्थ्यो,
आँसु गिर्दथ्यो हल्केलामा, हावा त्यो पनि थुतिदिन्यो ।
अरू पनि आए फाटूफूट मानिस, पैसा एक पनि आएन,
भाईको पेटको आगलागी चाँडो निभाउन पाएन ।
कति राम्रो बादल, कति राम्री पृथ्वी, सूर्जे कति राम्रा,
कति राम्रा शीतविंदु, स्वर्गझैँ हिमगिरिमाला कति राम्रा,
कति राम्रा बलरामका आँखा, कति राम्रो उसको आँसु,
शीतले टोकी लाल भएको उसको गालाको मासु !
कति रमाइलो लोक, यहाँको ज्ञान विज्ञान कति राम्रो ।
संगममर्जर जस्तै हाम्रो छाती झन अझ कति राम्रो !
एक सवारको पछि दौड्यो त्यो, ओहो घोडा कति राम्रो,
घोडासँगसँग बालकको दौड देखेलाई कति राम्रो ?
कलापूर्ण छ संसार ! मृत्युको खेल छ लीलाधरीको !
अवाङ्मनसगोचरन्यायकै यै हो जगन्नियन्ताको ?
चन्द्र लिन्छु भनी बालकालमा रोएथे रे रामचन्द्र,
घर घर खेल्ने घोडा माग्दै अझ रुन्छन् सब बालचन्द्र,
तर घोडा जब वेपत्ताभो रून छोडीकन बलरामले
सुन्न थाल्यो गइरहेको कविता घोडाका टापले:
'जगतलाई यथार्थ देख्ने यी ठुहराका आँखामा
नपार मोतीविन्दुको छायाचित्र परत्रको भाखामा !'

उसको खप्पर बनेको के त खपरू बनाउनलाई हो ?
 के त उसको वाणीको काम अलख जगाउनलाई हो ?
 श्मशानको भस्म घसनलाई त्यसको शरीर बनेको हो ?
 उसको जीवन तपेको के केवल सुवनलाई हो ?
 लुसुलुसु आयो एउटा फुलो जोगी चिम्टा बजाउँदै,
 भोगीहरूसित माझालाई गयो माला फिराउँदै ।
 थियो हाथरस उसको ओठमा, ज्यादै भयानक रस केशमा,
 आँखिभौमा रौद्ररस, वीभत्सरस मैले भेषमा,
 नाकको फोहरमा वीररस, रस शृंगार परेलामा,
 आँखमा अद्भुत रस, अनि शान्तरस दुइ पटलमा,
 करुण रस दुइ गालमा फेरि करड र खकालामा,
 बलरामले ठान्यो के हुन सकला त्यस जोगीको झोलीमा
 अनिपिच्छि आयो भुत्रै एउटा गाइने गाउँदै गीत त्यहाँ,
 माग्ने कविसित माग्ने साहस दुहुरो सक्थ्यो गर्न कहाँ !
 कुहुना, कुम झुत्रो फ्याङ्लो, उसको टोपीमा चक्का खै,
 दावा लारोको उसको पेटमा सारङ्गी रेट्ने दाता खै !
 गाइनेले बलरामलाई देखी सम्भयो—'मेरो ता
 टालोसम्म छ, एक धरो देखिन्न हरे शिव, उसको ता
 त्यस्तो आइलाई पनि चिल्ने क्रूर प्रकृतिमा माया खै !
 खै दुहुराका बाबुआमा ! त्यो माग्नेको ईश्वर खै !'
 करुणरसका कल्पित कविता लोकभरीका जम्मा भै
 बनी वास्तविक भस्मभावले भुङ्ग्रिन लागे गम्भीर भै !
 बल्ल परतिरबाट त्यहाँ एक लुगा टल्कने लाएको
 मानिस आयो गलबन्दीले कान र घाँटी बेहेको,

३६ | तीन कविता : बालकृष्णसम

हातले साइकिल डोन्यापर कुरा अकोसित छाँट्दै,
चुरोटको धूँवाले नभमा हाँसोका आकार लेख्दै ।
बलरामले हात बढाइ हाल्यो, तर हप्यावट मात्रै पायो,
तैपनि पर पर अझ परसम्मन् त्यो खेदै पछि पछि लाग्यो
जसरी आफ्नो बच्चा मुखले च्यापी उडाउने बाजलाई
भंगेरा चिबिर गर्दै माग्दै टुङ्ग्न जान्छ त्यत्रोलाई
उसरी निराश भई बलरामले फेर लबेदाको पन्थो,
चङ्कन पायो, भूँइँमा लोटी एक छिनसम्म त्यसै कव्यो
फन्फनी घुम्न थालिन् पृथ्वी चर्खा जस्तै, रूवा भई
बाटारिन लागे वादल, सूत्रको लुगा बुन्ने सूत्र भई ।
फन्फनी घुम्न थाल्यो मस्तक, बाटिन लागे नसाहरू
उसको आशा—लाइलाई अब कात्रो बुन्ने सूत्र भई,
अनि अरहिलिन छोडी रोयो निराधार सिनु टुडुरो त्यो,
देख्यो अश्रु—ऐनाबाटै आफ्नो असह्य अपराध त्यो;—
साइकलबाजको फेरमा बसेको हातको मैलो छापले
दाग लागेको, डाम परेको छ्याप्प समातिदा उसले,
कत्रो अपराध, प्रायश्चित्त के ?—त्यसको गालीमा पिह्निनु,
धिव्कानु आफूले आफैलाई कलेजो पीडाले विनिनु,—
सुन्यो—“देखु भो, कस्तो चाण्डाल बौलाहा कुक्कुर जस्तो,
यस्तालाई दिनुभन्दा त नालमा फ्याकदिउँ जस्तो”
अको भन्छ गरीबलाई दिनु बेकारीपन बढाउनु हो,
पापीमाथि ईश्वर इन्साफ बदर गरउनु जस्तै हो ।’
दुबै गए हात हातका पन्जा मास्तिर खिच्यै, कट्टु बन्दै,
अपमानले त्यस कङ्गालीको घाउमा नूनचूक छँदै ।

मन्दिरको गजूर बलरामले हेन्यो, उसको मुटुमा प्वाल पन्यो,
 बिनारङ्गका पारदर्शक रगत आँखावाट गिन्यो ।
 आँसुको त्यस माछालाई आँसुबिना के शान्ति मिलोस् ।
 छातीमा दरिद्रनारायणको मणिबिना के कान्ति मिलोस् !
 रहोस् पुस्तकको पुस्तकमै परत्रविषयक सब छलफल,
 थिए पार्वती परमेश्वर उसका एक गाँस अन्न एक घुटका जल ।
 कसरी फर्कोस् रिक्तो हातले हरिकङ्गाल हरि भाइकहाँ,
 कति बेर पखोस् कुन अवस्था रोगीको होला हरे उहाँ !
 हुने भए उ आफ्नै मासु काठी खुवाउँथ्यो त्यसलाई,
 हुने भए उ रगत चुसाउँथ्यो घोक्राको भाइलाई ।
 स्वार्थी शरीर धिक्कार, अज्ञ पनि दशै आँलाका नडले
 हृदय फारी किन सक्तैनस् स्वार्थ उखेलन तँ आफैले ?
 दाउराको भारी बोकी त्यहाँ एउटी आइपुगी
 सोधी—‘नानी के भयो ? वा, किन रोएको मुख दागी ?’
 बलराम उसको खुट्टामा छाँद हाली कौँपतै रून लाग्यो,
 हृदयविदारक शब्द थियो, स्त्रीको हृदय पलिन थाव्यो ।
 भारी बिसाई पटुकाको टुप्पो झिकी आँसु सब मे.ट.दिइ,
 रहेछ कम्मरमा पाँच पैसा, उसको हातमा राखिदिई ।
 त्यै पाँचौटा पसीना दाना मानवताको मान थियो,
 एक व्यक्तिको आधा दिनको त्यसमा एउटा प्राण थियो ।
 विद्वान भन्दछ : झूटो माया, मूर्खहरू माया गर्छन्,
 कर्तव्याकर्तव्य विधिनिषेधको विचार विद्वान् नै गर्छन्,
 मूर्खहरू पनि विद्वान्कोसंग लागी जब जान्ने हुन्छन्
 अन्तरात्माको आवाज नसुनी स्वार्थी व्यवहारमा फस्छन् ।

३८ | तीन कविता : बालकृष्णसम

बलराम दौड्यौ, ज्वाला भर्भर बल्दो निर्बल पेट थियो,
परन्तु अग्निले छुनै नसक्ने बलवान् भन्थो प्रेम थियो ।
'पीठे किन्तु आलकति खोले बनाइकन खुवाउँछु,
तिमी पनि खाउ भन्ला, भाइ खाइसकेँ भन्छु ।'
जति दग्दुध्यो मुटु छचल्कँदै मुखबाहिर पोखिन खोज्यो,
कालो टाठो आई बराबर आँखा तिमिर भइदिन्थ्यो,
'विचरालाई के थाहा होस् चाल चोरको काल अरि
पाटीमा 'दाज्यू !' भन्दै बन्द भएके मुटु हरिको !

उफान

दौलतविक्रम विष्ट

बाल्यकालमै पिताजीबाट मेरी एउटी फुपू दरबारमा हुनु हन्छ भन्ने कुरा थाहापाइ सकेको थिएँ। वहाँको उमेर बाह्र वर्षको हुँदा दौडाहा गर्न आएका महाराज कीर्तिशमशेरले मेरो बाजेसँग फुपूलाई मागेर लगेका थिए। सोह्र वर्षको उमेरमा वहाँले 'महारानी' पद पाउन भएको थियो औ उन्नाइस वर्षको उमेरमा एउटा छोरी पाएपछि वहाँको चूरा फुट्यो। यद्यपि पिताजीको साथ लागि शैशव अवस्थामा वहाँको दर्शन गर्न गएको थिएँ तापनि बाल्यकालको स्मृति विस्मृतिको काखमा निचेष्ट भैसकेका थिए। अतः पु.पू मेरोनिमित्त संभनाको धमिलो धर्सोको अतिरिक्त अरु क्यै हुनुहुन्न थियो।

किन्तु, एक दिन म्याट्रिकको परीक्षा फल मालुम भएपछि आई. ए. कुन हिसावले पढ्ने भन्ने कुरा एक जटिल समस्यामै उपस्थित भै जब मेरो मनलाई तुलबुल्याउन थाल्यो त्यस बेला मेरो मानसपटमा फुपूको अस्पष्ट एक धमिलो चित्र उदायो; किनकि मेरो घरको आधिक दसा त्यस भूमरी बीचको हुँगामै थियो जो किनारतिर सोफि-नुको अपेक्षा डुब्नैपट्टि बल गर्छ। आफ-आपनै अभावमा भौता-रिने तत्वले गठित समाजमा इस्ट-मित्र, बन्धु-बान्धवबाट पार लाग्ने आशा राख्नु मूर्खतानै हो तापनि फुपूको समभनाको आधारमा ज्यादै

गहिरिजे। यस्तैमा एक दिन पिताजूको आदेश पत्र पाएँ। वहाँले यही लेख्नु भएको थियो—“महारानी फुपूकहाँ जानु, तेरो पढाइको खर्चमा उनैले हेर विचार गर्ने छिन्।”

आखिर एक दिन फुपूजूको ढोकामा पुगेँ। ढोकामा दिनभर जोतेको गोरूको अखाँभै आँखा तुल्याई एउटा ढोके बूढो बसेको थियो। उसलाई आफ्नो परिचय-पत्र दिएर फुपूकहाँ हाजिर पुऱ्याउन पठाउने। ढोके भित्र गएपछि प्रासादको क्याम्पाभित्र उभिएर चारैतिर हेर्नथाले। राजस्थानी छाँटको महलको ढाँचा थियो, महल अगाडि फलफूलका बगैँचा थिए, फुलवारीको बीचमा एउटा फोहरा थियो। मेरो मन त्यै दृश्यको रस्वास्वादन गर्न के लागेको थियो अचानक मेरो कर्णकुहरमा स्त्री-कण्ठ झङ्कृत भयो—‘भित्र मर्भी भा’ छ।’

भसंग भैँ मै शब्द गुञ्जेको दिशातिर हेरेँ, प्रसादको तल्लोखण्डको वरण्डामा एउटी सोडनी उभिइ एकतार मै तिर हेरिरहंकी थिई। उसको शारीरिक सौन्दर्यलाई नीलो रेशमी बस्त्रले उचालेको थियो। मुक-मौन लाटोभैँ त्यस सौन्दर्यमयी ललनाको पछि लागेँ। मेरो अन्तरात्मालाई चुपचापै एक मोहजनित प्रश्नले कोतन थाल्यो। त्यो प्रश्न थियो—‘को होली यो कामिनी। उसको गोरो गोरो कुरकुच्चा औ गोरो सुराहीदार घाँटीले एक एक पाइलामा विद्युत् सदृश्य लहर फ्याँकतै वातावरणलाई उष्ण तुल्याउन थाल्यो। म विचार सागरमा चुरतुम्ब हुँदै अगाडि बढेँ। भुईँतलाको पढाइ एवं वरण्डालाई पार गर्दै एउटा कोठाभित्र लज्जाको भारीले थिचे सरी उभिई, तत्र भसंग भैँ भएर मैले आफ्नो अगाडि दृष्टि दिजे।

कोठाको रङ्ग सेतो थियो। त्यस सेतो कोठामा जडेको फलामे पलङ्ग जो ढसनाको भारले लच्छिकएको थियो त्यसमाथि बालिस्टमा आडलिएर

एउटी नारी-मूर्ति बसेकी थिइन् । तिन्को पुष्ट वदन स्वेत् बरूले ढाकि-
एको थियो । केश एवं गालाका पाटामा बूढौतीले चुम्बन गर्न आरम्भ
गरिसकेका थिए तापनि उज्वल ललाट एवं भ्रुकमक आँखीभौँको बीचमा
रहेका ठूला ठूला नेत्रले जमानामा यिनी पनि यौटी होलिन् भन्ने कुरा
प्रष्ट बोध गराइरहेको थियो । निदारमा चन्दनको टिका थियो औ
सुनले मोडेको रूद्राक्षको माला तिन्को कोमल हातमा सलवलाई रहेको
थियो । कुनै योगीको लताकुञ्जले घेरिएको शान्त, दुर्वोध एवं जटिल
कुटीरभै अनुहारमा एक गम्भीर छाप थियो । यही मेरी फुपू हुनुन्छ
भनेर अनुमान काट्न मलाई कुनै गाह्रो परेन । हाम्रो सभ्यता अनुसार
मेरो शीर वहाँको पाउमा झुक्थ्यो ।

मुखबाट एक शब्द पनि न निकाली बहाँले आशानतिर इशारा
गर्नुभयो । विल्कुलै संकोची बालकभै लज्जाको भारले लत्री नजिकैको
कवचमा बसी एक गुप्त नजर चारैतिर फ्याँके । मेरो बायाँ भागमा
उही नील सारीमा लपेटिएकी नवयौवना उभिएकी थिई । मोतीका साना
साना दाना तथा जरीहरूले सजाइएका अनेक देवदेवताको चित्रहरू
भित्तामा अंकित थिए । किन्तु मेरो हृदयलाई जुन चित्रले आफूतिर
तान्यो त्यो अन्य चित्रको अपेक्षा विल्कुलै भिन्न थियो । त्यो चित्र भित्ता
भित्रै दवाइएर बनाएको फ्रेममा जडेको थियो । त्यसको लम्बाइ
अन्दाजी सात फीट तथा चौडाइ अन्दाजी चार फीट जति थियो ।
फ्रेमको चारैतिर भाँतिभाँतिका मूल्यवान पत्थर जडिएका थिए र
चार पक्तिमा एक एक ओटा ठूला ठूला चमकिला पत्थर थिए । टाढाबाट
भलक हेर्दा त्यो चित्र कुनै जीवित ललना हो की भनेभै मान पर्थ्यो ।

अचानक फुपूको राता ओठ हल्लिए; क्षणभर पश्चात् रजनीको

४२ | उफान : दौलतविह्वल विष्ट

शून्य घडीमा कुनै टाडाबाट आएको खोलाको भन्कार सहस गम्भीर वाक्य मेरो कर्णकुहरमा प्रवेश गर्‍यो—“अँ, तँ आजभोलि के गर्दैछस् ?”

न जाने फुपूको त्यस स्वरमा कस्तो किसिमको रवाफ थियो जसले गर्दा मेरो सङ्कोची हृदय भन् सङ्कोचशील बन्यो । मैले दबेकोभैं स्वरमा उत्तर दिव्ने—“पढ्दै छु ।”

तत्कालै वातावरण पुनः मौन भयो । फुपूको हातको रुद्रान्तको माला फेरि विस्तार विस्तार घुम्न थाल्यो । मैले एक-पल्ट फेरि त्यो ठूलो चित्रलाई हेर । अनायास ‘प्रभो’ भन्ने शब्द फुपूको कण्ठबाट निस्की त्यो कोठामा रूमलिँदै शून्यमा विलीन भयो । एक शान्तिको निस्वास फेरेर वहाँले फेरि भन्नु भयो—“कति पढिस, त ।” मैले उत्तर दिव्ने—“यही साल म्याट्रिक गर्ने, आइ. ए. यही त्रिचन्द्र कालेजमा पढ्ने विचार गरेको छु, के हुन्छ ।”

वहाँले झट्ट भन्नु भयो—“के के हुन्छ, यहीं बसेर पढे भै हाल्यो नी ।”

पुनः मेरो उत्तरको प्रतीक्षा नगरी वहाँले कम्मरमा घुसारेको साँचो तरुणीतिर मिल्काउनु भयो । बालिष्ठबाट आफ्नो आङलाई अलि हटाएर भन्नु भयो—“वासन्ती, यसलाई थकाइ लाग्‍या होला, त्यै नीलो कोठा खोल्दे, खाने कुरो पनि खुवा, म एकछिन एकान्त चाहन्छु ।”

मलाई वासन्तीको पछि लाग्ने आदेश दिएर वहाँ पुनः माला घुमाउन थाल्नु भयो । अनुहारमा उही दुर्वोध तथा जटिल शान्ति व्याप्त भयो । म मूक मौन बनी वासन्तीको पछि लागें । किन्तु यस बेला मेरो अन्तरात्मामा लहराएका दुर्बलता प्राय छिन्नभिन्न भए तापनि वासन्ती सँग दुइ कुरा गर्ने आँट गर्न सकिन । अन्त्यमा निश्चित स्थानमा आएर

प्रगति

ढोका खोलेपछि उसले स्वयं मौन भङ्ग गरी—“आज एक वर्षपछि बल्ल यस कोठाको भाग्य खुल्यो।”

मैले सोधें—“किन, यहाँ कोही सुत्दै न् र ?”

किञ्चित् मुस्काएर उसले जवाफ दी “अहँ, पोर ज्वाइँसाहेब सात दिनसम्म यस कोठामा बतिबक्सेको थियो, त्यहाँदेखि फेरि बन्दको बन्दै छ। त्योभन्दा अघि पनि बन्दै थियो, मैचा साहेबको बिहेमा एक पल्ट खोलिएको थियो भन्थिन् भान्छे बज्यै।”

कुरा जेहोस्, वासन्तीको त्यस कुरामा विशेष ध्यान दिन युक्ति सङ्गत लागेन। त्यस स्थानवाट विदा हुने बेलमा विचित्र ढंगले मुस्काएर वासन्तीले फेरि भनी—“हजूर पनि ज्वाइँसाहेब तर्सैँ तर्सैँ बक्सेलानी।”

उक्त कुरापट्टि ध्यानै नदी म त्यस कोठा भित्र पसें। निसन्देहः कोठा निकै ठूलो थियो। चारैतिरका अग्ला अग्ला भित्ता नीलो वार्निसले पोतिएको थियो। कोठाको एकछेउमा जडिएको नीलो पलङ्ग मसक्क नीलो तन्ना कसेको नीलो विछ्याउनाको भारले खुलेको थियो। अनि कोठामा सजाएर राखिएका नीलो टेबुल, नीलो आलमारी, नीलो कवच अनि नीलो रङ्ग पोतेको विभिन्न किसिमको बाजाले कोठाको निलिमालाई भन् गाढा तुल्याइरहेको थियो। भित्तामा नीलो रङ्गको फ्रेममा हस्तलिखित तथा मेसिनद्वारा खिचिएका अनेक राजा महाराजाहरूका चित्र थिए। सबैभन्दा रमाइलो मलाई यस कुरामा लाग्यो— यहाँ पनि ठिक फूपूको खोपीमा जस्तै एउटी नारीको सजीव चित्र थियो। यसका आकार प्रकार ठीक उस्तै थिए, जस्तो की फुपूको कोठाको त्यस सजीव भैं चित्रको थियो। यस चित्रको फ्रेमको चारैतिर पनि

उस्तै ठूला ठूला चार ओटा चमकिला पत्थर जडिएका थिए। चाहे जे होस, यस कुरामा कुनै सन्देह थिएन, म त्यस कोठाको सुन्दरतामा मुग्ध भजे।

सध्या समय, जब विजुलीको प्रकाशले प्रासाद झलझल भयो तब मेरो कोठामा पनि थोटा नीलो रङ्गको बत्ती बल्यो। त्यस नीलो कोठाको नीलो प्रकाशमा भित्तामा रहेको त्यो ठूलो सजीव र चित्र मायाको पुतलीभै लाग्न थाल्यो। कोठाका चीज वस्तुका काला छायाले कोठालाई शून्यको चरम सिमातिर लैजान थाल्यो। रातको भोजन समाप्त भएपछि फुपू स्वयं नीलखोपीमा पाल्नु भयो। त्यस बेला पनि वहाँको शरीर स्वेत वस्त्रले ढाकिएको थियो। किन्तु अनुहारमा भने विहानको जस्तो दुर्वोध एवं जटिल छाप थिएन। एउटा नीलो कवचमा पल्लेथी कसी मेरो पिताको दि-दुनियासंग सम्बन्ध राख्ने कैयन कुरामा चर्चा चलाउनु भयो। यो लघु समयको वातचित्तमा फुपू दुर्वोध एवं जटिल होइन की दयालु पनि हुनु हुन्छ भन्ने कुराका यथेष्ट प्रमाण मिले। अन्त्यमा कवचबाट उठेर एक विचित्र छोटले वहाँ कोठाको चारैतिर घुम्न थाल्नु भयो। उसो गर्दा त्यस नीलो कोठामा वहाँको स्वेत मूर्ति लिखित चित्र भै देखिन थाल्यो। अनायास मतिर फर्केर वहाँले भन्नु भयो--“मोहन थाहा छ तँलाई, तेरो फुपाजुले यस कोठाको के नाम राख्नु भएको थियो?”

जवाफमा म केवल उभिजे।

एक पल्ट टाडा टाडा हेरे भै गरी वहाँले फेरि भन्न थाल्नु भयो--
“राजाले यसको नाम शान्ति कुटीर भन्ने राखी वक्सेको थियो। यही पलङ्गमा पल्टेर यी नीला जिल्लाका पुस्तकलाई पढिबक्सन्थ्यो, त्यै

मेचमा बसेर त्यो प्यानो त्यो हारमोनियम बजाइ बक्सन्ध्यो अनि यही कवचमा बसेर म त्यो सितार बजाउँथे ।”

एकछिन् गमखाएर वहाँ फेरि अगाडि बढ्नु भयो र भित्तामा अंकित चित्रहरूलाई क्रमैसँग हेर्न थाल्नु भयो । एउटा तैल-चित्रको अगाडि उभिए र वहाँले भन्नु भयो—“यो कस्को तस्वीर ? लौ, चीन त, मोहन ।”

जिज्ञासु दृष्टि लिएर एक आज्ञाकारी वालकभै भटभट वहाँको नजिकमा पुगे । तस्वीर राजसी पोसाकले लैस एक भद्रको थियो । तस्वीर खिचेका वखतमा ती भद्रको उमेर कमसे कम पैंतालीस वर्षको हुँदो हो । तस्वीरको सम्बन्धमा अटकलको भरमा म के बोल्न प्रस्तुत भएको थिएँ, वहाँले बीचमै भन्नु भयो—“तेरो फुप जु ।”

मेरो जवाफको प्रतीक्षा नगरी वहाँ पुनः कवच निर आई उभिनु भयो । त्यसवखत वहाँको अनुहारमा उही दुर्वोध तथा जटीलताका छाप थिए । उल्लास एवं खुशीको चिन्न लेस मात्र पनि थिएन । कवच-निर उभिएको उभियै भई एकाएक आदेशको स्वरमा वहाँले भन्नु भयो—“मोहन ।”

मैले जिज्ञासापूर्वक कान ठाडो पारेर भने—“हजूर ।”

वहाँले भन्नु भयो—“तँ मेरो भदाहा होस्, बुभिस; तँले यहाँ बसेर ठूलो मान्छे हुँ भन्ने कुरालाई नबिर्सोस् नोकर, चाकरसँग ख्यालनगरेस् ।”

यसपछि चाँदीको करूवामा पानी र चाँदीको गिलाँन भरी घरैमा पालिएका गाइको दूध लिएर वासन्ती आई । फुपू तथा मैले त्यो दुइ गिलास दूधलाई रित्यायौँ । फेरि वासन्तीकोसाथ लागि फुपू बाहिर निस्कनु भयो ।

यस्तै हिसावले चार पाँच दिन विते। यौ चार पाँच दिनको वीचमा मेरो जीवनमा कुनै यस्तो महत्वपूर्ण छाप लागेन तापनि गतजीवनका वातव्यवहार, खानपान सबका सब अतितका गर्भमा चुरलुम्ब हुँदै गए। हर दिन विहान बेलुकी वासन्तीको सेवा लिनथे। फुपूसंगसँगै दसौँ प्रकारका परिकारले सजिएका कुनै दरीद्रको हाँड भै उज्यालो चाँदीका भाँडाहरू घेरा फेरा लगाएर भात खान्थे, होइन भुजा ज्यूनार गर्थे। नजाने ती कस्ता कारण थिए, फुपूको दुर्बोध एवं जटिल अनुहारका अगडि म आफूलाई दुर्बल पाउँथे।

एक दिन ममा लागेको नया आदत अनुसार जब म फुपूको कोठा-भिन्न पुगेँ त्यसवेला फुपू एक जना पुरोहित बाजेसँग पशुपतिमा लाखवत्ती बाल्ने बारेमा बातमारी रहनुभएको थियो। मउपर दृष्टि पर्नासाथ उक्त प्रसंगलाई त्यसै वीचमा छोडी वहाँले पुरोहित बाजेसँग विद्युत समान चञ्चलभै भै एकाएका भन्नु भयो—“यसलाई चिन्थौ परिडत।” पुरोहीतजीले चिन्ने प्रयत्नमा आँखा हिँडाउनु भयो; यहाँ सम्म म दावा गर्न सक्छु, वहाँको प्रयत्न व्यर्थ भयो। अतः फुपूले वीचमै भन्नु भयो—“आजभन्दा पन्द्र वर्षअघि यसलाई देखेका थियौ त्यस बेला यसको उमेर चार पाँच वर्ष थियो, अब लक्काजवान भैसक्यो, तत्र के चिन्थ्यौ। भदाहा मोहन त होनि।”

फुपूको उपरोक्त प्रसङ्गको सिलसिलामा मैले वहाँको अनुहारलाई हेरेँ; त्यस बखत वहाँको अनुहारमा न त जटिलताको छाप थियो न करुणाको भाव नै पोतिएको थियो। एक विचित्र चञ्चलतापूर्ण उल्लासका रेखाहरू उदाएका थिए वहाँको अनुहारमा। फेरि पुरोहीत बाजेसँग चलेको वार्तालाई मतिर फर्केर भन्नु भयो—“तँसित पोसाक छैन ?”

मैले अलि साहसपूर्ण स्वरमा जवाफ् दिएँ—“छ, लाउने लुगाको
ठ्याङ्का साथीको घरमा छ।”

मेरो जवाफकाउपर ध्यान नदिएर वहाँले वासन्तीलाई बोलाउनु
भयो र भन्नुभयो—“आज सूचिकार बोलाउन पठाइ दे।” पुनः वासन्ती
लाई मतिर फर्केर आफ्नो मनीबेग षट सय सयका पाँच नोट भिकेर
मलाई दिंदै भन्नु भयो—“सय रूपिया तँलाई पाकेट खर्च, अरू बाँकीको
आफूलाई मन पर्ने कपडा किनेर ल्याएस्।”

एक अव्यक्त खुशीले मेरो रोम रोम पुलकित भयो। त्यसै दिन
डेरामा रहेका आफ्ना पुस्तक ल्याएर वासन्ती जिम्मा लगाई दिने। नीला
जिल्लाहरूले पुस्तकहरूलाई मोडेर वासन्तीले नीलकोठाको व्यवधानमा
मिलाइ द्यो। त्यसै दिन मेरो नापमा सुजीकारले पूरा चारसैको लुगा
काट्यो। आजको यस घटनाले, मेरो अन्तरात्मामा दवेका खुशीका लहरलाई
यस्तरी उचाल्यो कि राती निकै बेरसम्म मेरो हृदयमा भावी जीवनको
वारेमा एक विडम्बनायुक्त तथा मोहजनित कल्पनाको परखाल लाग्न
थाल्यो। रात्रीको नीखता बढ्दै गयो, भित्तामा टाँगेको ठूलो घडीको
ठ्याक ठ्याक शब्दले कोठाका नीखतालाई उचाल्न थाल्यो। घडीको दुवै
तिरको १२ को अंकमा पुग्दा पनि त्यस मोहजनित विडम्बनाको लहरले
मलाई छोड्न सकेन। विचारधारा भन्न उचालिंदै गए। किन्तु एकाएक
कोठाको वत्ती निभ्यो र त्यस नीलकोठामा डरलाग्दो अन्धकारको
साम्राज्य जम्भ्यो। सिरकले मुख ढाकेर आँखा चिम्लने के प्रयत्नमा थिएँ
अचानक सुदूरबाट आएको खोलाको कल कल शब्द समान कसैको कंठ-
बाट फुटेको संगीतको लहरले मेरो ध्यान आफूतिर तान्यो। सिसन्देहः
अत्यन्त कर्ण प्रिय थियो त्यो संगीतको स्वर। मैले त्यस स्वरलाई चिन्ने

४८ | उफान : दौलतविक्रम विष्ट

प्रयत्न करें। जति जति यस वारेमाम गहिरिंदै गचे उति मेरो मानसपटमा एक परिचित मूर्ति रुमलिन थाल्यो। त्यो परिचित मूर्ति थियो वासन्तीको तर तुरन्तै संगीतको कण्ठ मानो अन्धकारमा विलीन भयो। मैले बार बार त्यस कण्ठस्वरलाई सुन्ने प्रयत्न गरें, त्यो कण्ठस्वर सुन्न पाइएन। संगीतको सट्टामा टाडाबाट बुक्कूर मुकेको आवाज आयो जुन आवाजले रातलाई झन् उचाल्न थाल्यो। अचानक त्यस नीलकोठाको कुनै भागमा घन्याक गरे झै लाग्यो। किन्तु मेरो ध्यान त्यस तिर गएन। केवल घडीबाट निस्केको एक तमासको ट्याक ट्याक शब्दलाई सुनीरहें। अचानक मेरो ज्यादै सन्निकटमा कुनै वस्तुले सास फेरे झै लाग्यो। सशंकित झै भएर, आँखा च्यातेर अन्धकारलाई हेरें। कुनै कालो छाया सास रोकेर मेरो अगाडि ठिङ्ग उभिएझै लाग्यो। एक अज्ञात भयले मेरो छाती ढक् फुल्यो। फेरि त, फेरि त कसैको हातले मेरो शरीर तहलाए झै महसुस भयो। डरले मेरो चेतना लुप्त प्राय भयो। मैले कराउने चेष्टा नगरेको पनि होइन, तर एक अव्यक्त किसिमको धडकनले मेरो शब्द रोकिदियो। सिरानमुनि रहेको सिगरेटलाइटर भिकेर बाल्ने चेष्टा नगरेको पनि होइन, तर भयले मेरो अङ्ग शिथिल झै भयो। मेरो मुटुको धुकधुकीको तीव्रता अहिले नष्ट पनि हुन पाएको थिएन कोठाको बत्ती फेरि बल्यो। एकछिन गमखाएर भयपूर्ण नजरले ससङ्कित हुँदै चारैतिर दृष्टि दिएँ। भयाल ढोका बन्दको बन्दै थिए। कोठाका नील चीज वस्तु सब आफ आफना स्थानमा थिए। नत त्यहाँ डर पैदा गराउने कुनै वस्तु नै थिए। निसन्देहः अगाडिको ठूलो पिप्यानो, अनि आलमारीको आकार प्रकार त्यस शून्य कोठामा भयपूर्ण लागि रहेको थियो। पुनः एउटा चुरट सल्काएर आफ्नो अगाडि धूवाँको मुस्तो फ्याँकतै उक्त घटनाको पत्रलाई केलाउन थालें। मलाई भूत प्रेतको

विश्वास थिएन । अतः जति जति भौतिक आधारमा मेरो तर्कना बढ्दै गयो उति उति मलाई स्वयं आफू प्रति लज्जा हुन थाल्यो । त्यो घटना मलाई आफ्नो मनस्थितिको दुर्बलताको चिन्न भै लाग्यो । मेरो अन्तरात्माको संतोषको सास तानेको सेकेण्डमात्र पनि वितेको थिएन अनायास फेरि मेरो कर्णकुहरमा वासन्तीको कण्ठस्वरबाट फुटेको संगीत प्रवेश गर्‍यो । संगीतमा मुग्ध हुँदा हुँदै म त्यस नीलविछ्याउनामा भुमुक्क भएर निदाएँ । भोलिपल्ट आँखा खुल्दा आफ्नो दैनिक नियम अनुसार विहानको चमेना लिएर वासन्ती मेरो ढोका ढकढक्याइ रहेकी थिई ।

किन्तु दुर्भाग्य, त्यस घटनालाई मेरो मनले भ्रमको रूपमा अथवा मेरो हृदयको दुर्बलताको रूपमा स्वीकार गरेर सन्तोष वहन गर्न सकेन । किनकि भोलिपल्ट, पर्सिपल्ट, निकोर्सिपल्ट सधैं त्योसँग मिल्दो घटना घट्दै गयो, रातमा बत्ती निभ्दथ्यो, अनि कालो छायाको हातले मेरो समस्त शरीरलाई सहलाउँथ्यो । किन्तु एक अव्यक्त संकोचको कारणले गर्दा यस सम्बन्धमा कालेजका सहपाठीहरूसँग त परै जाओस् वासन्ती र फुपुज्यूको अगाडि पनि भन्न सकिन ।

एकदिन जब विहानको चमेना गरेर आफ्नो लागेको आदत अनुसार फुपूको कोठामा गन्ने, तब वहाँले उसै गम्भीर भएर भन्नु भयो—
‘आज सुतिनस् की क्या हो, आँखा रातै देख्छुनि ।’

मैले स्वभाविक स्वरमा उत्तर दिएँ—‘राती धेरै बेरसम्म किताप पढेको थिएँ ।’

वहाँको अनुहार क्षणभर पहिलेको अपेक्षा ज्यादै जटिल एवं जटिल भयो । भूत सम्बन्धी कुरामा ‘वहाँको’के धारण छ त्यस बारेमा

५० | उफान : दौलतविक्रम विष्ट

चर्चा चलाउँ की भन्ने लागेको थियो; किन्तु अनुहारमा लागेका गम्भीर छापको कारणले मेरो हिम्मत भएन । अनायासै मौन भङ्ग गरेर वहाँले आफ्नो मनिवेगबाट दस दसको दसनाट सतिर बढाएर भन्नु भयो—
“नयाँ ठाउँ, उदास लागिनै हाल्ल; हिजो आजका ठिटाहरूलाई पैसा धेरै खर्च गर्नुपर्छ, ला यसलाई पाकेटमा हाल ।”

फेरि वहाँ उही रुद्राक्षको माला घुमाउन थाल्नु भयो । किन्तु मेरो आँखाको अगाडि वहाँको अनुहारको आभा हिजो-अस्तिकोभन्दा ज्यादै जटिल थियो । म विस्तारै बाहिर निस्के । एकातिर पैसा भेट्टाएकोले मेरो हृदय हर्षित थियो तापनि रातको घटनाको सम्झनाले मेरो भावुकता बढदै गैरहेको थियो । यसै कुरालाई खेल्न उदै म दिउँसो बगैँचामा डुल्न लागेको थिएँ त्यसबखत मेरो दृष्टि दुइजनामा पयो, एउटा उही मेरो पूर्वपरिचित ढोके बुढो र अर्को त्यस बगैँचाको माली थियो । उनीहरूसँग धेरैबेर यताउतीको कुरा गरेपछि भूतसँग सम्बन्ध राख्ने कुरा निकालें । यसै सिलसिलामा ढोके बुढोले भन्यो—“धेरै वर्ष पाँहलेको कुरा हो हजूर ! म पल्टनमा जागीर थिये, दशैंताका एक दिन आधारातमा पालो बसेर घर फर्कन लाग्दा बाटोमा थोटा भेडा देखें । यसो हेरेँ, मान्छे कहीं कतै कोही पनि थिएन, चाँतिर शून्य थियो । केटा केटीको भान्छा रमाइलो हुने भो भनठानेर भेडोलाई काँधमा हालेर अगाडि बढें । घर पुग्ने पुग्ने बेलामा भेडो त ‘मलाई छोड, मनुवा मलाई छोड’ भनेर कराउँदो पो रहेछ, मत डरले भुत्तुक भएर एकै पल्ट भेडो बारीतिर हुत्याइ दिँँ ।”

रात्रीको भोजनबाट छुट्टि लिएपछि पुनः म आफ्नो कोठामा आएर पुस्तकको पृष्ठ पल्टाउन थालें । किन्तु ढोके बुढा र मालीको कुराले मेरो हृदयलाई कयै हल्लाइ सकेको थियो । फलस्वरूप मलाई त्यो छाया

आउने कुरा त परै जाओस् त्यो आलमारी, त्यो पियानो, त्यो सितार-संग पनि भय भै लाग्न थाल्यो। बेला बेलामा एक अव्यक्त किसिमले आँड जिर्झ हुन थाल्यो। फेरित एउटा चूरोट च्यापेर बाहिर निस्कें। बाहिर वरण्डामा एकछिन बसेर पुनः अगाडि बढें। वासन्ती लगायत घरका सब नोकर चाँकर एक ठाउँमा जम्मा भै गफ मार्न थालेका थिए। उनीहरूको गफ भूतकै कुरोलाई लिएर चलिरहेको थियो। ढोकातिर उभिएर एकछिन कुरा सुने। एकपल्ट भित्र जाँकी भन्ने विचार पनि आयो; अचानक नोकर चाकरसंग हेममेल बढाउन ठिक छैन भन्ने फुफूको कुरा सम्भें। साथै धनोमानीको भद्राहा हुने सौभाग्यले उठे हो हलुका व्यक्तित्वको प्रभावले उनीहरूको खुशी एवं उल्लासमा दखल दिन चाहँदैन थिएँ। उल्टै पाउ फर्केर म आफ्नो कोठा अगाडिको वरण्डामा उभिन्ने। क्रमश नोखता गयो। जूनको टह-टह प्रकाशमा वर्गैचामा सारा वस्तु रमणीय लागिरेको थियो। कुनै व्यथाले पीडित नारीभैँ वासन्ती आफ्नो सुत्ने कोठा अगाडिको वरण्डामा उभिएर विस्तार विस्तार कुनै फिल्मि गीतको एक चरण उच्चारण गर्न लागेकीथिई। मैले आफ्नो रेडियम भएको रिस्टवाचतिर दृष्टि दौडाँचे, त्यस बेला वाहू बजी सकेको थियो। अनायस मेरो हृदयमा एक प्रश्न रुमलिन लाग्यो। त्यो प्रश्न थियो वासन्तीलाई त्यो कालो छायासंग प्रत्यक्ष गराइदिन पाए मेरो सवुतको पक्ष बलियो हुने थियो। अतः मेरो पैताला अगाडि सरे। अन्वकारमा एकाएक मलाई देखेर पहिले त वासन्ती भकी, किन्तु तुरुन्तै संभलेर भनी—“खोकीले सुत्न दिएन र बाहिर निस्केकी।” मैले निर्भयपूर्वक भने—“वासन्ती म आफ्नो दिन तिमिले के कुरा भनेकी थियौ, याद छ तिमिलाई ?”

“अँ हँ”

५२ | उफान : दौलतविक्रम विष्ट

“ज्वाँ साहेब तरेको कुरा भनेकी होइनौ ?”

“त्यो त मैले त्यसै भन्या ।”

“जे भन, तरेको हेर्न चाहन्छ्यौ ?”

अल्लमल्ल परेर के भनु के भनु गरेभै न्णभर वासन्ती खामोस रही; किन्तु तुरुन्त संभलेर भनी—‘के ?’

मैले उत्तर दिएँ—“भूत ।”

“नाई मत ।”

“मेरो विन्ति छ, हिँड्न ।”

“कहाँ ।”

“मेरो कोठामा ?”

“कोठामा ?”

“अँ. कोठामा ।”

“मलाई डरलाग्छ ।”

मलाई जवाफ फिराउने भौकै नदी वासन्ती आफ्नो कोठातिर लस्की । न जाने कुन देवी प्रेरणाको कारणले गर्दा हो विद्युत् गतिले मेरो हात वासन्ती तिर लम्के, सेकेण्डमै वासन्ती मेरो चिल्कुलै वर भै, उसको शरीर किन्चित कम्पले थरकिन थाल्य ।

जे होस, वासन्तीले मेरो साथदी । हामी दुवै कोठामा वसेर त्यस छाया मूर्तिको प्रताप्ता गर्न थाल्यौ । सधै भै आज पनि कोठाको बत्ति निभ्यो । जति जति समय व्यतित हुन थाल्यो उति उति हृदयमा तेज रगत तरङ्गित हुन थाल्यो । तखते घडोको ट्याक ट्याक शब्दले कोठामा रूमलिएको अन्धकारलाई उचाल्न थाल्यो । किन्तु दुर्भाग्य आज त्यस छाया-मूर्तिको दर्शन पाइएन । अंत्यमा जब नीलो विजुलीको प्रकाशले

कोठा भकभक भयो तब एक व्यङ्गात्मक हाँसो हास्तै वासन्तीले भनी—“कलेजो त निकै ठूलो रहेछ हजुरको, आलमाही र पियानोलाई पनि तर्साउने देख्न थाली बक्सियो ।”

लज्जाले म भुत्तु भन्ने । त्यसदिन प्राय रातभर मेरो अन्तरात्मा-मा वासन्तीको व्यङ्गात्मक शब्द रूमलिरह्यो । वार वार मेरो हृदय-लाई एउटै प्रश्नले हल्लायो । त्यो प्रश्न थियो, छिः छिः वासन्तीले के सम्झी होली । भोलिपल्ट पनि मैले त्यस मूर्तिको प्रतीक्षामा आँखा पसारें, त्यो दिन पनि मेरो सारा आकांक्षा व्यर्थ भए । पर्सि पल्ट दिउँसो यही कुरालाई खेलाइ बसेको थिन्ने, त्यसवेला अचानक फुपू मेरो कोठामा आई त्यै कवचमा बस्नु भयो जसमा वहाँ पहिले पनि बस्नु भएको थियो । एक दिन मेरो पढाइको वारेमा चर्चा गरेर वहाँले आफ्नो स्वाभाविक गम्भीर स्वरमा भन्नु भयो—“मोहन मलाई लाग्छ, तँ हिजो आज केही कुरा लुकाइ रहेको छस् ।”

मैले स्वाभाविक स्वरमा उत्तर दिन्ने—“केही पनि छैन ।”

“सत्ते ?”

“सत्ते ।”

मेरो मनमा लहराएका यस कुराको रिपोट वासन्तीले फुपूलाई दी अथवा दिईन त्यो परमात्मानै जानोस् । किन्तु फुपूको उक्त प्रसंग बाट भन्नु पर्‍यो मलाई सन्तोष मिल्यो । वासन्ती सग भएको भूलले मेरो पुरुष हृदयमा ज्यादै चोट लागेको थियो । फेरि यस किसिमको चोट लाग्ने काम गर्न चाहँदैन थिएँ । किन्तु दुर्भाग्य, त्यै रातमा जब मेरो निद्रा खुल्यो, मलाई त्यै छायाले सहलाइरहेको अनुभव भयो । कोठामा उही औँसीको रात समान डरलाग्दो अन्धकारको साम्राज्य थियो । किन्तु

त्यस दिन फेरि मेरो मनमा आएका दुर्बलता होलान् भनेर शान्ति लिएँ त्यसको भोलिपल्ट पनि जब मेरा आँखा खुले सदैको जस्तो कोठामा उही विपाक्त अन्धकारको एक छत्र राज थियो । उही किसीमले भित्ताको कुनै भाग घण्याक गरेभैँ लाग्यो । एक छिन पछि त्यो कालो छायाको तातो निश्वासलाई अनुभव गरें । यद्यपि त्यस छायाको स्पर्शले मेरो समस्त शक्ति दुर्बलप्राय भएको थियो तापनि सिगरेट लाइटर तिरानबाट फिकी वालें । सिगरेट लाइटरको मलिन प्रकासमा त्यस कोठाको कुना कुनालाई केलाएँ । किन्तु मेरा सारा प्रयत्न निष्फल भए । जति जति म यस कुरामा असफल भएँ तब फुपाज्यूको प्रेतात्मा यस कोठामा घुम्दो रहेछ भन्ने कुरा मलाई निश्चय भयो । यस निश्चयले मेरो शरीरमा जो अलिकत पनि साहस थियो त्यो प्रायस रिक्त भैँ भयो । त्यो रात बाहिरको बरएडामा बसेर कटाएँ । विहानको तोप चलेपछि विद्याउनामा गएर वल्ल लभपसार परें, विहान जुन बेला निद्रा उठ्यो त्यसबखत भोजनको समय भैसकेको थियो । वासन्ती मेरो धोतीरुमाल लिएर मेरो प्रतीक्षामा बसेकी थिई । फुपूले आफ्नो पूजा सिध्याई सकनु भएको थियो ।

दिउँसो एकान्तमा फुपूलेँग मैले भने—“म त्यो कोठामा सुत्दिन ।”
वहाँले गम्भीर भएर भन्नु भयो “किन ?”

मैले साहस गरेर उत्तर दिएँ—“त्यो कोठामा कसैको प्रेतात्मा घुम्दो रहेछ ।”

वहाँले निकै बेरसम्म मोन धारण गर्नु भयो । वहाँको गम्भीर अनुहारमा क्यै चिन्ताको छाप लाग्यो । धेरै बेरपछि जब वासन्ती त्यस कोठामा आई तब वहाँले भन्नु भयो—“वासन्ती तैले कुनै दिन यस घरमा भूत देखेकी छस् ?”

उसले उत्तर दी—“अह ।”

त्यसपछि वहाँले वासन्ती मार्फत घरका प्रायः सबै नोकर चाकरलाई बोलाएर कुरो सोध्नु भयो । किन्तु सबैले थाहा छैन भन्ने उत्तर दिए । नोकरचाकरहरूले त्यो कोठा छोडेपछि उही गम्भीर स्वरमा मतिर फर्केर भन्नु भयो—“म यो घरमा बसेको यत्रो वर्ष भयो आजसम्म मैले भूत देखेकी छैन । तँलाई ठूलो कोठामा भएको टेबिल, आलमारीको छाया फैलिएकोले त्यस्तो लागेको होला, अब आज जन्मै सामान हटाइदिन लाउँ छु ।”

त्यस दिन बाहिर डुल्न जाँदा मेरो साथीहरूले एक स्वरले म दुःखाउँदै गएको छु भन्ने कुरा गरे । यतिज्यालसम्म मैले आफ्नो शारीरिक हालतमा ध्यान दिएको थिइन । त्यस दिन ऐना हेर्दा आफ्नो दुबलोपना मलाई ज्यादै खट्क्यो । औ त्यो कोठामा नसुत्ने नै मैले निश्चय गरेँ । बेलुकीको भोजन समाप्त भएपछि जब म पुफूको कोठामा गज्जे तब वहाँले भन्नु भयो—“मैले कोठाको सारा चीज पन्छ्याउन लगाई दिएँ, देखिस ।” मैले उत्तर दिएँ—“तर हजूर त्यो कोठामा ?”

न जाने कुन किसिमको अव्यक्त सङ्कोचको कारणले हो, मेरो घाँटी सम्म आएका शब्द प्रष्टरूपले बाहिर फुट्न सकेनन् । मेरो कुरालाइ बीचमै काटेर पुफूले भन्नु भयो—“बुझें, बुझें, भित्ताको ठूलो तस्वीरको वारेमा तेरो कुरा होला हुन पनि त्यो तस्वीर बाँचेको मान्छेले भैं डुलु डुलु हेरिराखेको जस्तो देखिन्छ ।”

मैले साहस गरेर भने—“म त्यो कोठामा सुत्दिन, मैले आज देखिन् तल भुइँवैठकमा सुत्ने निश्चय गरेको छु ।”

५६ | उफान : दौलतविक्रम विष्ट

मेरो निश्चयले वहाँको अनुहारमा खेलन लागेका सरलताको चित्र फेरि गूम भयो, बदलामा अनुहारमा उही गम्भीर एवं जटिलताको छाप घनिभूत भए। एकाएक विछ्यौनावाट आफ्नो स्वेत शरीलाई सम्हालेर उठदै भन्नु भयो--“मसाँग आइज।”

एक सोझो आज्ञाकारी बालकभैं घोसेमुण्टो लगाएर फुपूको पछि लागें। एकछिनपछि वहाँ एउटा कोठाको ढोक्रानिर उभिनु भयो र भन्नु भयो--“आज देखिन् यही सुतेस्।”

फेरि वहाँले आफ्नै हातले त्यस कोठाको ढोका खोल्नु भयो। वहाँको साथसाथमै कोठा भित्र पर्ने। त्यस कोठालाई राम्ररी हेर्न पनि पाएको थिएन वहाँले चारैतिर हेरेर भन्नु भयो--“यो तेरो फुपाज्यूको सुत्ने कोठा हो; तेरो फुपाज्यू स्वर्गे होइवक्सेदेखिन् यहाँ कोही पन सुतेको छैन। सधैं म आफ्नै हातले बडाछु, यी तस्वीरहरूमा लागेको धूलो पुछ्छु। यहाँ आउदा मलाई आनन्द लाग्छ।”

उत्तरको प्रतीक्षा नगरी वहाँ भित्तामा जडेको ऐनालाई बितेका कुनै रोमाञ्चकारी इतिहासलाई सम्झ्ने भैं गरी विस्तार विस्तार सम्हाल्न थाल्नु भयो। त्यस बेला वहाँको अनुहारमा जटिलताको चिन्ह लेस मात्र पनि थिएन। वरु थियो एक अव्यक्त उल्लासको छाप। एकाएक वहाँको अनुहार फेरि गम्भीर भयो। आफ्नो खास लागेको आदत अनुसार वासन्तीलाई बोलाउनु भयो र मलाई चाहिने आवश्यकताको सामान त्यहीं ल्याइदिने आदेश दिनुभयो।

वहाँ आफ्नो कोठामा गएपछि म निश्चिन्त भैं भएर कोठाको चारैतिर हेर्न थालेः—

प्रगति

नीलो कोठाको अद्भुत यो कोठा ज्यादै रीतपूर्वक सजाइएको थियो । भित्तामा भाँति भाँतिका स्त्रीहरूको नग्न सौन्दर्यको प्रदर्शनी थियो । कोठाका भित्ता ऐनाका थिए र भित्तामा पनि चारैतिर ठूलो ठूलो ऐना जडेको थियो । कोठाको रंग कुनै दरीद्रको रातो रगतभैँ चमकिलो थियो । यसका अगल बगलमा राखिएका टेबुल आलमारी आदि पनि रातै थिए । फुफूको कोठामा जडेको कुनै सजीव आकारभैँ तस्वीर जसलाई मैले नीलो कोठामा पनि देखेको थिन्ने, त्यो याहाँ पनि थियो । यस चित्रको फ्रेममा पनि अन्य साना साना चमकिला मूल्यवान पत्थरको साथसाथै चार ओटा ठूला ठूला पत्थर चार दिशामा थिए । कोठाको दृश्यवाट मुख भएपछि टेबिलु माथि रहेको एउटा अलवम पल्टाउन थालें । त्यस अलवमभित्र विषय वासनालाई उत्तेजित गर्ने कैयन तैल चित्रहरू थिए । त्यो तस्वीरको दर्शनले मेरो हृदय उकुस मुकुस भयो । औ तस्वीर छोडी जसै पछाडि दृष्टि पेरें, मेरो नजर सोभैँ वासन्तीसंग गएर टकरायो । त्यसवेला चाँदीको करुवामा पानी लिएर वासन्ती मेरो पछाडि उभिई त्यस तैल चित्रको दर्शन गरिरहेकी थिई । मलाई देखासाथ उसको अनुहार लज्जाको दहमा चुर्लुम्म भयो । अतः हत्तपत्त गिलासलाई टेबुलमाथि राखेर फरियाको सफो मुखमा कोची उ बाँरि निस्क्री ।

जेहोस्, यो नया कोठाले मेरो मरिसकेको उत्साहलाई नया ढंगले पूर्ण रूपले जगाइदियो, मेरो समस्त गात्रमा नवीन रत्त तरंगित हुन थाल्यो । मेरो विचार केन्द्रको परिभाषा पनि यहाँ नवीन रह्यो । सब-भन्दा हर्षको कुरा मेरो निमित्त त यही थियो कि एकै निन्द्रामा उज्यालो हुन्ध्यो । किन्तु दुइ चार दिन पश्चात एक दिन जब मेरो आखाँ खुल्यो त्यसवेला अर्धरात्रीको प्रशान्त नीखता चारैतिर व्याप्त थियो । मेरो

५८ | उफान : दौलतविक्रम बिष्ट

कोठाको बत्ती निभेको थियो । कोठामा उही भयानक अन्धकार व्याप्त थियो । तख्ते घडीका ट्याक ट्याक शब्दले अन्धकारलाई उचातिरहेको थियो । अनायास घडीको ट्याक ट्याक शब्दलाई चिरेर कोठाको कुनै दिशा घच्याक शब्दले भङ्कित भयो । मेरो आङ जिर्झ भयो । फेरि त नीलो कोठामा देखे भैं एक कालो आकृतिको भङ्कलो लाग्यो । अतः विछाडनाबाट जुर्क उठेर मैले सिगरेट लाइटर बालें र त्यस्को मलिन प्रकाशमा धुकधुकीपूर्ण हृदयले चारैतिर हेरें । किन्तु कतै केही थिएन । सिगरेटलाइटरको मद्धिम प्रकाशमा स्वयं कोठाका चिज वस्तु डर लाग्दा भैं देखिन थाले । कुनै दरीद्रको चमकिलो रगत भैं त्यो रातो कोठा भयानक लाग्न थाल्यो । अहिले मेरो स्थिति यथार्थमा आउन पनि पाए को थिएन कि एकाएक वासन्तीको उही सुदूरबाट आपको खोलाको कलकल संगीत समान स्वगीतले परिपूर्ण स्वर मेरो कर्ण कुहरमा पारहास गर्न थाल्यो । अनायासै मेरो अन्तरात्मामा एक विचित्र रूपले वासन्तीका एक एक कुरा रूमलिन थाले । जति जति मेरो हृदय उसको चाल, हाड, भाउलाई सम्झन थाल्यो उति उति वासन्तीलाई यो छायाको वारेमा राम्रै थाहा छ भन्ने विचारधारा मेरो मस्तिष्कमा पक्का हुँदै गयो । एकनास वासन्ती मेरो मानसपटमा रूमलिन थाली । वासन्ती ! वास-ती, !! वासन्ती !!!

पलभरमै वासन्तीको कोठाको ढोका घचघच्याउन पुगें । ढोकाबाट निस्केका ठक-ठक शब्दका कारणले गर्दा उसले गाउन छाडी । एक अज्ञात आशङ्काले थाके भैं गरी उसले भनी - “को ?”

मैले उत्तर दिएँ—“म ।”

यसपछि उ ढोका खोलेर बाहिर निस्की र जूनको त्यो टह टह

उज्यालोमा विलकुलै मौन भएर लज्जाको भारले दबिए सरी उभिई ।
अनि उसका अपलक नेत्र मतिर थिए । मैले मौनतालाई भंग गरेर
भने—“वासन्ती ।” उसले अत्यन्त लघुस्वरमा सही थापी—“हजूर ।”

मैले फेरि भने “म थौटा कुरा भन्छु मान्छ्यौ ?”

यसपल्ट किंचित कम्पायमान स्वरमा उसले भनी—“भनिबक्सि-
योस् न ?”

“पहिले वचन देउ, अनि भन्छु ।”

“नाइँ, पहिले भनि बक्सियोस् ।”

“होइन पहिले वचन ।”

“नाइँ, पहिले भनि बक्सियोस् ।”

“भैगो, त्यसो भए ।”

“छिः कस्तो जिद्दीवाल मान्छे, लौ हजूरकै कुरा सही अबत भो ।”

अन्तिम वाक्य वासन्तीको मुखबाट क्यै यस्तो ढंगबाट निस्क्यो
जसलाई मदहोसीको चिन्ह भन्न सकिन्छ ।”

किन्तु म गम्भीर भन्ने । मेरो हृदयमा पुनः एक तमासले त्यो छाया
अजिव रूपले उदाउन थाल्यो । अतः गम्भीर स्वरमा भने—“वासन्ती,
साँच्चै भन, हेर नढाँटीकन भन, सधैं मेरो कोठामा आएर रुसलिनै
त्यो छायाको चारेमा तमीलाई थाहा भए जस्तो मलाई लाग्छ, थाहा
न भएको भए, पैलो दिन ज्वाइँसाहेबको चर्चा गरेर कुरो बीचमा छोड्ने
थिइनौ, थाहा न भएको भए त्यसरी खिलखिलायर हाँस्ने थिइनौ ।”

अनायास वासन्ती खिलखिलायर हाँसी । उसको शरीरबाट
किंचित मात्र पनि लज्जाको आभास टप्केको थिएन ।

मैले उही गम्भीर स्वरमा भने—“भन न ।”

उसले उस्तै खिलखिलाएर भनी—“त्यो त त्यसै भनेकी थिएँ । ज्याइँसाहेबको राती सपनामा तर्सने वानी थियो । एक दिन राती तर्सेर ‘आयो, आयो’ भनेर कराउन लागि बक्स्यो ! ज्याइँसाहेबको एकतमासको स्वर सुनेर घरका सबै तर्सेर ‘आयो, आयो’, भनेर कराउन थाले । रानीसाहेब पनि के केन भो भनेर हत्तनपत्त विछ्यौनाबाट उठिबक्स्यो त, चार बल्छ्याङ पल्टिबक्स्यो ।”

आफ्नो कुरा सिध्याएर विल्कुलै निर्लज्जभैँ वासन्तिले पुनः हाँसी । आखिर कैयन तरहबाट वासन्तीसंग यस बारेमा सोधपुछ गर्दा पनि मेरो क्यै लागेन । हुन सक्त छ, नीलोकोठामा त्यो कालो छायाद्वारा आतंकित भएकोले यस रातो कोठामा पनि ‘प्रेतको’ भ्रम परेको होला । अक्सर सर्पोसँग तर्सको मानिस कहिले काँही डोरीलाई पनि सर्पो देख्नु थाल्द छ भन्ने पनि सुनिएको थिएँ । अतः मैले आफ्नो दिललाई येनकेन प्रकारेण सम्भाजे ।

दोश्रो दिन राती तोप नचलुञ्ज्याल फुपूसँग बसेर आफ्नो घरको दिनदुनियासँग सम्बन्ध राख्ने कुरा गरिरहेँ । किन्तु एक अव्यक्त सकोचको कारणले गर्दा फुपूसँग फेरि त्यस छायाको सम्बन्धमा चर्चा चलाउने हिम्मत गर्न सकिन । आखिर बीसौली गरुँगो पाषाणलाई छातीमा राखेभैँ गरी आफ्नो कोठामा गएर लम्पसार परेँ । किन्तु आज त्यस विलासमय प्रवृत्तिलाई भडकाउने कोठामा मैले किंचित मात्र पनि रस प्राप्त गर्नसकिन । नाना भाँतिका तर्क वितर्कमा रात बित्दै गयो । फेरि लाल बत्तीले उज्यालो देखिएको कोठाको बत्ती सधैँ भैँ धपक निभ्यो । उही भयानक अन्धकारले कोठालाई सलक निल्यो । उही आशंकाले छाती ढक फुल्यो । एक पल्ट

भयाल खोलेर बाहिर जाउँ कि भनेभैं लाग्यो । किन्तु न जाने कुन अव्यक्त कारणले हो मेरो शरीर त्यस पलङ्गलाई छोड्न प्रस्तुत भएन । अनायास फेरि मलाई त्यो कालो आकार मेरो अगाडि उभिए भैं लाग्यो । निसन्देह यो भ्रम थिएन, उसले फेरेको एक लामो सास त्यस शून्य कोठामा कुनै सर्पोको फुँकारभैं त्यस अन्धकारमा रुमलियो । अनायास पुनः त्यस कालो आकृतीको हात मेरो आङमा अत्यन्त सुस्तरी बहन थाल्यो । फेरि त्यो हातको औँला मेरो किंचित कम्पायमान हातमा आएर रुके । त्यस बेला मेरो समस्त शरीर एक विचित्र भयले पत्थर भैं भएको थियो, फेरि पनि मेरो चेतना लुप्त थिएन । त्यो मेरो हातवाट सरेर फेरि घाँटीमा आयो, एक अव्यक्त भयको कारणले मैले आफ्नो दुवै हातको जोरले त्यस कालो हातलाई समाती पन्छाउने प्रयत्न गरें । एक भटकाका साथ मेरो हात छुट्यो । साथै कुनै पछारिएको शब्द भैं एक धम्म शब्दले त्यो अन्धकारलाई छिन्यो ! छातीमा हात राखेर एकै सासमा ढोका तिर लम्के । अन्धकारमा भएको घबडाहटको कारणले गर्दा एक पल्ट मेरो धिधार ढोकामा बज्यो । ऐया शब्दको साथ थचक्क भुइँमा बसेर मैले विल्कुलै अमित्स्या मुख पारें । फेरि ढोका खोलेर बाहिर पुगेपछि संतोषको सास ताने । जब मेरो मस्तिष्क विचार गर्ने लायक भयो तब मैले एउटा चूरोट सल्काएर जूनको टह टह प्रकाशमा चम्किरहेका बगैँचातिर हेर्न थाले । किन्तु आज यो महलको त्यो चाँदीका भाडा, त्यो सुन्दर विछ्याउना आदि आदिलाई अत्यन्त कुरूप देख्न थालें । मलाई आफ्नो ती सहपाठी जो मै जस्तो अर्थाभावले हतप्रभ थिए उनीको सम्भनाले अत्यन्त प्रियरूपले कोतर्न थाल्यो ।

धेरै बेर विस्मृतिका गर्भमा, निदाउनभैं लगिसकेको ती तर्क

६२ | उफान : दौलतविक्रम विष्ट

प्रवाहवाट जब म भसंग भएँ, त्यसवेला मेरो विलासमय प्रवृत्तिलाई भडकाउने कथाले परिपूर्णा त्यो भिलमिल रातो बत्तीको प्रकाशमा भिलमिल्लाउन थाल्यो । लामो सास तानेर विस्तार म त्यस कोठा भित्र पर्से । यस बखत व्यथाले औ कष्टले मेरो शीर बल्कि रहेको थियो ।

भित्र कोठाको भुइँमा अनायास मेरो दृष्टि दयनीय अवस्थामा लत्रेर रहेको यौटा रेशमी रातो पङ्ख्यौरामा पन्यो । म आश्चर्यले जहीँको तहीँ उभिएँ । मलाई जहाँतक सम्झना थियो त्यो रेशमी पङ्ख्यौरा त्यस क्षणभन्दा पहिले कहिले देखेको थिइन ।

आश्चर्य तथा विश्रम्यलाई त्यसै खेलाउँदा खेलाउँदै त्यो नरम विङ्ख्यौनामा मेरो आँखा लाग्यो । विहान जुन बेला आँखा खुल्यो त्यसवेला बाहिर चराकुरुङ्गीको कलखले विहानको सूचना दि रहेको थियो । मैले सोभै ढोकामा हेरेँ, त्यो ढोका रात्रीको घटनाको तोडमा बन्द गर्न विसरेँछु । कोठामा वासन्ती त्यो रातो रेशमी कपडामा झुकेकी थिई । अचानक मेरो शब्द सुन्नासाथ फस्केर उसले त्यस कपडालाई गुटमुट्याएर आफ्नो खोकीलामा लुकाई । आफ्ना दुवै हातका हतकेलीले आँखा मिचदै उठेर बसे । फोर उठेर बाहिर निस्कन के प्रस्तुत भएको थिये वासन्तील भनी—“कता सवारि हुनलागी बक्सियो ?”

मैले उत्तर दिने—“फुपूकहाँ ।”

“आज कसैसंग पनि भेट्दिन भनेर मजिँ भा, छ ।”

“किन ?”

“आज राती ज्यादै ज्वरो आएको थियो ।”

प्रगति

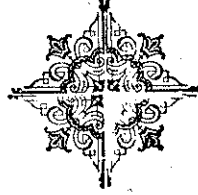
म एकछिन गमखायेर जहाँको तहीं बसेर भने—“म आज देखिन् थो घरमा बस्दिन, आजै जाने विचार गरेको छु, हुन्छ भने एक पल्ट फुपूसँ ग भन्दौ ।”

जवाफ नदिकन वासन्ती बाहिर निसकी । एकछिन निरुद्देश्य भैं बसेपछि मलाई एकाएक वासन्तीको अनुहारमा खेलेको खुलदुलीका चिह्न तथा मेरो शब्द सुन्नासाथ झुङ्गा भैं भएर त्यो खास्टोलाई गुट-मुट्याउँदै लुकाएका कुरा मेरो मस्तिष्कमा तीव्र गतिले रुमलिन थाल्यो । अनायासै एक अनौठो किसिमको शंकाले मेरो छाती हान्न थाल्यो । आफ्नो हान्न लागेको छातीमा हात राखेर मैले भूईँतिर दृष्टि दिएँ । साना साना रगतका थोपाहरू एकतारै चुहुँदै त्यो सजीव भैं चित्रसम्म पुगेका थिए । मेरो कौतुहल भन्न बढ्यो । एक छिन त्यो रगतका चुहि-एका थोपाहरूका उपर विचार गरें । फेरि एक गुप्त तरिकाले मेरो छाती धडक्यो । मैले तसवीरमा चारैतिर लगाइएका ठूला ठूला चमकिला पत्थरलाई थिचें । निःसन्देह मास्तिरपट्टि रहेको एउटा पत्थर थिनिचिना-साथ जादू भैं त्यो तस्वीर भित्ता भित्र गायब भयो, बदलामा एउटा सुरंग भैं वाटो देखियो । म हतप्रभ भैं भएर हेरी रहें । फेरि भित्र पर्सें । भित्र वाटो छुट्टिएका थिए । म सोभो वाटो पक्केर अगाडि बढें । दस गज पनि के पार गरेको थिइन म त फुपूको कोठातिर पुगें । फुपूको एक आर्तस्वर मेरो कर्ण कुहरमा पन्यो—“उह, नानीनै फुट्यो, यत्रादिन जस्मा पारेको रगत तेसै खेर गयो ।”

म हतप्रभ भैं भएर जहाँको तहीं उभिँएँ । एक विचित्र ढंगले फुपूको

६४ | उफान : दौलतविक्रम बिष्ट

दुर्बोव एवं जटिल मूर्ति एक रहस्यको गाँठो भैँ भन्टी भन्टी मेरो मानसपटमा रुमलिन थाल्यो । फेरि एक लामो सास तानेर त्यो सुरंग भैँ बाटोलाई छाडेर आफ्नो कोठामा गैँ लम्पसार परें । किन्तु फुपू... फुपू... फुपू मेरो अन्तरात्माके एकतमासले रटन थाल्यो ।

नलेखेको कथा

केशवराज पिंडाली

आज मलाई चटपट एउटा कथा नलेखी नहुने भइरहेछ । तर के गर्नुं, गिदीमा भने हिजो--आज के भइरहेछ के, कति सोच्दा पनि अहिलेसम्म छेउ-पुच्छरै समात्न सकेको छैन । एउटा कथाको एक सय रूपियाँ पारिश्रमिक ! म जस्तो कायमी बेकारको निम्ति कम छैन !

प्रकाशकले हिजो पठाएको चिठी फेरी एक पटक शिर देखि पुछार सम्म पढे । हो, पारिश्रमिक एक सय नै हो र कथा पठाइसक्ने आखिरी दिन पनि भोलि नै छ । संप्रह आगामी महिनाको पहिलो हप्तामा निस्कन्छ । म के गरूँ ? प्रकाशकज्यूले सोचेका होलान् कि लेखकहरूसँग आफ्ना रचना सदा नै 'स्टक' मा रहेको हुन्छ, मानो रचना पनि आलु प्याज या भण्डा हुन, एक हातले दियो एक हातले लियो । यहाँ दाल-भातका सुपरीमा परेर डुबियो-डुबियो भइरहेको कस्ताई थाहा ! स्पष्ट भनिदिन्छु मेरो लेखन शक्तिमा खिया लागिसकेको छ ।

यो पनि भएन यहाँ प्रश्न त पैसाको पो आइरहेछ । कहिले सकिन्थ्यो यस सय रूपियाँ माया मान्नु; चुटेर, पिटेर, ठोकेर कथा त लेख्नु लेख्नु र तर.....तर यसरी भारा तिरी पठाएको खस्र्याँड खुसुंङ कथाले पनि पारिश्रमिक पाउला र ? नामलाई पैसा दिने त बडैन होला ? आज पूरा सय रूपियाँ घर हुल्न पाए, यस अभावमा मेरा कति गर्ज टर्ने थिए । आमामाको दमको औपधि र गौरीको छातिको एकसरे गर्ने थिएँ ।

प्रगति

६६ | नलेखेको कथा : केशवराज पिंडाली

शुशी, टाँकु, कमली, विने, इन्दी, शौरी, लच्छु नथु, भन्तु सबैलाई एक-एक ओटा फत्तु पनि आउँथ्यो, विचराहरू नाङ्गै भइसकेका छन्। आफ्नै पनि जुत्ताको तलुवाले मुख बाएर फटरफक-फटफक् गरेर हिँड्न थालेको कैयन दिन भइसके। अतः आज सबैतिरबाट मनलाई खिचेर दिमागलाई स्वच्छ बनाएर एउटा राम्रो कथा लेख्नै पर्छ यसरी टोकासम्म आफ्नै च्याउन आएको एक मुष्ट रूपियाँलाई कहिले हुन्थ्यो फर्कन दिन।

लौ भयो कथा त अब लेख्ने-लेख्ने, तर विषय के लिने ? नौ नौ सन्तानको बाबु भइसकेको मान्छेले प्रेमलाई के लिउँ ? गरीबीलाई लिन पनि यस विषयमा प्रगतिशील लेखकहरूले यति लेखिसके कि अब लेख्न पर्ने नै केही छैन जस्तो छ। अतः मेरो यो यस पालिको नयाँ कथाको पात्रहरू माथिल्लो समाजका हुने छैनन्। ठीक बिलकुल ठीक। अब कथाको शीर्षक के राख्ने ? कथा लेख्नु भन्दा पहिले नै शीर्षक लेख्नु पर्छ। तब मात्र कथामा क्रम र गति बस्न सक्छ। तनमय भई मण्टो ठाडो पारेर दलिनतिर आँखा पल्टाएर म सोचन थालें मच्याक-मुचुक मच्याक मुचुक माथि चोटामा कोही हिँडिरहेको थियो। दलीन र चिरपटका अन्तरबाट बर् धूलो झरेर आँखामा पच्यो। आँखा पीरा र रसीला भए। केही बेरसम्मै भिम भिम पारेर कमीजको फेरले पुछें, पीडा केही कम भयो। मलाई भोक चलेर आयो र मनमनै भने “म भुत्रो पनि लेखिदन, पहिले शीर्षक” प्लट सोचिसकुँ, देखाजाला अनि शीर्षक उपपुक्त सोचेर राखौंला। तर जे होस्, मेरो यस कथाका पात्रहरूलाई यस्तै धूलो झर्ने घरमा बस्ने त म बनाउन्न, बनाउन्न। आफूलाई माथिल्ला श्रेणीको बुलन्दको कथा लेख्नुछ, यो माटो, गोबर, धूलो चिरपटतिर लागेर कथाको स्तरनै कहीं न विग्रोस्। रेनफोर्ड क्राइकटको हुनुपर्छ घर।

प्रगति

मानिस जतिपुकै सम्पन्न होस् परिवार ठूलो छ भने त्यसलाई पनि आन्तरिक सुख-शान्ति हुँदैन । अतः मेरो यो नयाँ कथामा केवल पति र पत्नी दुइ व्यक्तिमात्र हुने छन् । सन्तान यिनलाई चालीस उता मात्र हुनेछ, त्यो पनि वेहदसँग व्हेन । मेरो जस्तो चालीस पार गर्न नपाउँदै वेपवाहसँगको यस्तो छुछुन्द्रे ताँति निश्चय पनि हुँदैन ।

“हुन्छ-हुन्छ, कसरी हुँदैन ?”

मैले भस्केर यसो कान थापें, माथि चोटमा गौरी कससँग भनिरहेकी थिईन् । मेरो सोचाईको जवाफ त यो अवश्य पनि हैन होला ? तब यो ‘हुन्छ-हुन्छ के हो ?’ आ...जैसुकै होस्, यो १२।३ जनाको बगुन्द्रे जहानमा को के भन्छ ? को के गर्छ ? कथा लेख्न बसेको बेलामा यसरी कान तिख्याउन थालियो भने अनि लेखिन्छ कथा, भिन्निन्छ पनि एक सय रूपियाँ !

अब मेरो कथाका थि जोइ-पोइ अति आधुनिक, शिक्षित र प्रेमको अवतार हुने छन् । दुवैमा औधि मेल-मिलाप रहनेछ । एकले अर्कोको कदर गर्नेछ । यिनलाई जीवनमा अभाव भन्ने कुरो थाहसम्म पनि हुने छैन..... ।

“किन हुँदैन ? तँले भन्दैमा हुँदैन” यसो मन्टो उठाएर हेरें गौरी ठोकामा उभिएर टाँकुसँग भनिरहेकी थिईन् “खुरूकनि गएर भनेको कुरो लिएर आ, यहाँ वकालत न छाँट्” गौरी मतिर फर्किन् र फेरि भन्न थालिन् “हेर्नाँस् न, छ भन्ने नाममा एउटा गेडो केही छैन इन्जेक्सन किन्ने भनेको त्यो दश रूपियाँ भिकेर दिई माल-ताल किनेर ले भनेको, हुँदैन भनी तपाईंले भन्दा बढि मात्रामा वकालत छाँट्न थालिरहेछ । पोइ, छोरा-छोरी सासु सारालाई भोको राखी मलाई

६८ | नलेखेको कथा : केशवराज पिडाली

औषधी चाहिएको छैन ।” गौरीले स्वरलाई भन् भन् तीखो तुल्याउँदै भन्न लागिन्, “त्य जस्तो रोग निको हुनलाई त हुनुपर्छ ओलादौला । हामी जस्ता छ्याक न जुट्नेलाई यसले पक्कडन्छ भने यसमा कुनै पनि उपाय लाग्न सक्दैन । उल्टै यस चिन्तामा यसले घरको अरू सदस्यलाई दाब्दछ । मेरा दिन अब घेरै छैनन्, निको अवश्य हुँदैन । अतः औषधि-मूलोमा एक पैसा खर्च गर्न पनि म तयार छैन । मर्ने वेलासम्ममा यिनले पेट भरी, ढुटो, पिठो, जे हुन्छ खाएको देख्न पाए मलाई संतोष यसैमा हुनेछ ।” गौरीले एक सासमा भनिन् र ‘ख्याई-ख्याई’ लामा-लामा सास चढाउँदै निसासिएर खोक्न थालिन् । मैले हातको कलम त्यहीं राखें, टाँकुलाई जान आँखा सन्काएँ । गौरीको त्यस कष्टप्रद खोक्ने क्रियालाई विवस भएर हेर्न थालें ।

बडा कष्टकासाथ अंदाजी लगातार तीन मिनेट जति खोकेपछि गौरीले भरिलो र रसिलो आँखाले मतिर हेरिन् । मैले देखें मेरी सुख-दुखकी जीवन-संगिनीको अनुहार आज घेरै नै म्लान छ । मृग-नयनीको आँखाको चारैतिर धाँसो पोतिएको जस्तो भइसकेको थियो । उनको ताजा गुलाब जस्तो गाला अब चायाले भरिएर कंचटभन्दा तल धसिन पुगेका थिए । उनी अब केवल हाडकी ढाँचा मात्र थिइन् । गौरी हिजो-आज घेरै बोल्दिनन् पनि । बोल्न थाल्यो कि उनलाई खोकिले घड्छ, कफ निस्कन थाल्छ, रगत पनि आउँछ । जुन दिन मसँग गठ-वम्घन भएथ्यो कुन्दन जस्ती थिइन् उनी । अब गरीबीको मारमा पर्दा पर्दा अहिले...। के गरूँ ? गौरीको जीवन र आफ्नै जीवनमा पनि मेरो बल चलेन, विवस छु; उनको बिमारी उनैको रह्यो । यस अभावपूर्ण जीन्दगीमा गौरीलाई बचाउने आश अब हतास र निराश भइसकेको छ । लाग्दछ, गौरीको जीवन-प्रदीप अब यसै नै निभेर जान्छ । विवस

प्रगति

पति हेरि रहेछ दुलु-दुलु एक छेउमा बसेर यो सब । साँच्चि नै गौरीले मलाई छाडी जान लागिछन् । 'टप् टप्' मेरा आँखाका कुनाबाट विवसताका हुइ थोपा भरै ।

म जुलुकक उठेँ, मेरा अभ्यस्त हात गौरीको ढाङ्ग सुमसुम्याउन पुगे । शरीर उनको तातो थियो । विस्तारै लगी भिन्नपट्टिको कोठाको ओछ्यानमा उनलाई पल्टाइदिएँ । हृदयैदेखि मेरो भक्कानु फुटेर आइरहेको थियो । "गौरी ! मलाई न रुवाउ" अड्की अड्की मेरो गलाबाट यी तीन शब्द निस्के । आफूलाई केही संयत पारिसकेपछि मैले फेरि भने "तिमी यस अवस्थामा भण्ड्याङ्ग्या तल-माथिनै किन गछ्यौँ ? चलन पढेँन अब यहाँबाट" । मेरो हत्केला उनको ढाङ्गमा रगरगाइरहेको थियो । यसो हेरेँ, उनले आँखा चिम्लेकी थिइन्, कोश चिसा थिए, उनैको धोतीको सफ्कोले पुछिदिएँ । उनले पुलुकक मतिर हेरिन् र गुमलुङ्ग टाउकोसम्म ओड्नेले ढाकिन् । म भन्न सकिदैन उनले यस्तो गरेको निदाउँन हो वा कसैलाई न देखाई निर्घात रूनकोनिम्ति हो । म फेरी अफनो थलामा आई बसेँ । कथाबाट आएको एक सय रूपियाँ जम्मै नै गौरीको एकसरे, औषधी र खुराकमा खर्च गर्नु पर्छ । छुन पाउने हैन कसैले यसबाट एक कौडी पनि...।"

मेरो यस कथाका पति-पत्नीको स्वास्थ्य खूब राम्रो हुनेछ, यी कहिल्यै विरामी पर्ने छैनन् ।

"हो बाबु !" हो राजा ! नरौउ, अहिले नै पापा चिची, सवैथोक मगाइ दिउँला" भिन्न कोठाबाट फेरि गौरीको सुस्त आवाज आयो—
"चुप चुपबाबा लेख्न बस्नु भएको छ र पो त, नत्र त सारा कुनो अहिल्यै आउँथ्यो ।"

७० | नलेखेको कथा : केशवराज पिंडाली

पिरोलनाको पनि हृद हन्छ। एउटा कथा लेख्नु भनेको किन चाहियो र.....तर, तर ती अबोध केटा-केटीहरूलाई के दोष हकि? तिनीहरूलाई के पर्ता, यसै पापा र चिचीको भुमरिमा परेको तिनीहरूको बाबा स्वयम् नै एउटा खेलोना बनिसकेको छ। उता छोराको यस पिरोलाईमा गौरीको खोकी फेरि बढेर गइरहेको थियो। मैले कागजलाई पर सारें र हातको कलम पनि फ्यात त्यसै माथि राखें र धेरै बेरसम्म यसै बसिरहेँ। तर के गरूँ? 'रीस खा आफैँ' त हो नि। समातें फेरि कलम र सोन्न थालें-मेरो यस कथाको छोरोको निमित्त त एउटा बुबु, दुइटी सुसारें, दुइ जना ददा गरी जम्बा पाँच जना राखि दिनु पर्छ। नत्युले आमा चाँहिलाई यसरी पिरोले भैं कहिले हुन्थ्यो यसरी पिरोलन दिन। त्यस ठिटोलाई त खेलौना, चाकलेट, विस्कुट पनि प्रशस्त दिनु पर्छ।

“हे राम! यो कस्तो दिन देखायौ आज!” पल्लो कोठामा बाथ भएर डल्लिएकी मेरी जननीको कंठबाट निस्क्यो। मनले मानेन, फ्यात कलम राखें र गएँ कोठामा, रंगै ट्राँसिएर बसेँ। सान्त्वनाका दुइ-चार कुरा गरें। एक हप्ता भित्रैमा एकसय रुपियाँ हात पर्ने समाचार पनि सुनाएँ। आमका पाँच ओला स्नेहले मेरा कपोलमा रगरगाए “हेर नी बाबु! पैसा आए पछि सवथोक छाडी पहिले गौरीको औषधी राम्रो हनुपर्छ। मेरो चिन्ता तँ नगरेस, मत अस्ताउन लागेको घाम हुँ” आमाले भन्नु भयो। मेरो मन केही हल्ला भएर आयो, दोब्बर उट्टाहका साथ डटें फेरि आएर कथामा।

“छः माना चामालको छः मोहर। चौरासी पैसाको घिउ। सन्ताउन्न पैसाको तेल। बाईस पैसाको दाल। पचीस पैसाको प्याज। बीस

पैसाको गाटे । दुइ पैसाको जिम्बु, जम्बा भयो पाँच रुपियाँ एकचालीस पैसाफिर्ता दियो साढेँचार रुपियाँ । पाऩ्यो क्यारे मोराले नौ पैसा त हजम !! बाबा ! गरिदिनोस त त्यो कागजमा हिसाव ।”--कथा लेखन तयार पारेको कागजतिर चोर्नी औला तेस्योउँदै टाँकुले भन्यो । यसो हेरें भोला, पोका, पन्तरा, ठेकी, अनगिन्ति चीजहरू अगल र वगलमा लिएर उ खडा थियो । भ्रंभट पन्छाइ हालको निन्ति मैले त्यसै कागजमा चटपट अंक टिपें र जोडन थालें । हिसाव निस्के पछि भनै “नौ मात्र हैन, नपुग तेह पैसा हुन्छ ।”

“मोराको टुप्पीको रौं गन्दिन र !” सारा सामान, हातको बाँकि पैसा सबै थप-थप त्यही राखेर कस्यो टाँकुले छाड्तोस् पसलतिर । मैले यसो हेरें केटा-केटी सबै त्यही जम्बा भएका थिए ।

“बाबा ! मलाई हिसाव गर्न कागजै छैन, त्यसैबाट म एक मोहर लिउँ है ?” कमलीले बडो दीन स्वरमा भनी ।

“मेरो पनि माने लेखने कापी छैन” इन्दी बीचैमा बोली ।

“बाबा, मेरो सीसाकलम खलतीको प्वालबाट कहाँ खस्यो कहाँ, मलाई चाहिँ सीसाकलम । हेर्नोस् न, जे पनि यही प्वालबाट ख छ” कमीजको खलतीको प्वालबाट औला बाहिर निकाल्दै विनेले मन्यो ।

“मलाई विक्कु, निम्की है ?” तीन वर्षको नरथुले काखमा आएर बसी मेरो चीउँडो हल्लाउँदै भन्यो ।

“शुशी ! म उठ्नै सकिन, जाउ वा मथि सबै माल-ताल लिएर र भात बसाल्दै गर, भाइ. वैना भोकाए, गौरीले भित्रबाट जेठी छोरीलाई अराईन् । शुशी सबै माल-ताल लिएर माथि हिंडी, केटा-केटी सबै

७२ | नलेखेको कथा : केशवराज पिंडाली

उफैका पछि लागे । यस अगाडि मैले कहानीको प्लट सोचन नै सकिन ।
म त्यसै टोलाएर बसिरहें ।

“लौन मलाई त भन्तुले-मान्थो, पेट खालि भयो क्यार ! लाम्टै
चुम्न खोज्छ । खोइ दूध पनि ल्याएन, यस बेलासम्म । पैसा नभई
भएन भन्थ्यो हिजो । गएको महीनाको सिंगै र यो महीनाको पनि
आज यतिका दिन भइसक्यो”-भन्तुको स्तन-पानले आजित भएकी
गौरीले भनिन् । म जुर्कक उठें र आमा चाँहिंको छातीमा मडारिई-
रहेको भन्तुलाई थपक्क उचानेर लिएँ र बाहिर आएँ । उ मडारिन
थास्यो, म चहल-कदमी गर्न थालें । केही बेरपछि उ रूँदा-रूँदा थाकेर
मेरो काँधका टाउको अड्याएर निदायो पनि । विस्तारै लगेर आफ्नो
थलोनिर पल्टाई दिएँ र ओढनी ओढाएँ । उ निन्द्रित अवस्थामै केही
चुसिरहेको थियो । मैले सोचेँ विपनामा आमाको दूध नपुग्ने बालक
शायद यसै गरी सपनामा दूध चुस्दा हुन् । घट्-घट् गरी आमाको पुष्ट
र भरीलो छातीबाट शायद ऊ पनि अहिले दूध अघाउन्जेल खाएको
सपना देखि रहेको होला । मानव स्वभाव कति विचित्र छ, जन्मे
देखिनै उ यसरी सपना देख्न जान्दछ र विपनाका अनेक अभाव र
अचप्रीलाई उ सँगालेर यसरी सपनामा पूरा गर्दछ । सपना देख्न नसके
शायद मान्छेलाई बाँच्नै पनि मूर्च्छाल पथर्यो होला ?

म फेरि अब कथापट्टि सोचन थाले, “अँ मेरा कथाका पात्रहरूलाई
साहित्यिक बनाउने कि नबनाउने ? भो नबनाउने ! किनकि यस राष्ट्रले
साहित्य र साहित्यिकको कदर आजसम्म गरेको छैन । यस अवस्थामा
कथाका पात्रलाई साहित्यिक बनाएर किन फुवाँकमा फेरि कथाको
इज्जत पनि घटाउँ !”

प्रगति

यत्तिकैमा फेरि मेरी ठूली छोरो शुशी फुत्त कोठा भित्र आई; हेरें कसल भरी सेतै खरानीका सेता कण छापिएका थिए। गाला, निधार सबै रागे र पाटे भएका थिए र आँखा दुवै राता र टलपल-टलपल।

“के भयो लाटी?” मैले प्रश्न गरें।

“दाउरै बल्दैन। हामीहरूलाई स्कूल जान पनि बेर हुन्छ कि क्या?” उसको स्वर रुन्चे थियो।

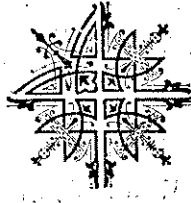
“अधिनै मलाई भन्न आउन पर्दैन त?” मैले भनें।

“ल, यहाँ भाइलाई हेरेर बसिरहु, मुखमा भीङ्गा-सींगा बस्न नदिनु, भरखर सुतेको छ, म जान्छु माथि।” गौरीले भनिन्।

“तिमी बसिरहु, आफ्नो ठाउँमा” मैले गौरीलाई आदेशको स्वरमा भनें र कलम-कागज थन्क्याएँ र पुर्गं हानिदै चोटामा। चुलोबाट धूवाँ पत-पत टुटिरहेकै थियो। दाउरालाई ठोस-ठास, झार-झुर पारें र थाले फुक्न हुँदाथाले। आगो बलेन, भन फुकेँ, धूवाँ र खरानीले आँखा पीरा भए। धेरै वैरसम्म म त्यसै बसें, सौचै नौकरीको सिलसिलामा आज फेरि मंत्रालयमा सेक्रेटरीसंग भेट्नु छ, कथा लेख्ने अब कुन बेला? अनि फेरि सम्भें, गौरीको एकसरे गर्नु छ, आमालाई बाधको औषधी चाहिएको छ, केटाकेटी सबै नाङ्गै छन, आफ्नै पनि जूत्ता छैन, भन्तुको दूध ल्याएन, पैसा तिर्नु छ, भोलिदेखि राशन छैन। फेरि झल्याँस्स सम्भें—म त भात पकाउन पो बसेको छु। चुलोतिर हेरें ठीक मेरो मन उडेभन् धूवाँ उडिरहेको थियो। म एक टंकारसंग हेरिरहेँ, हेरि नै रहेँ। तल कोठामा भन्तु उठेर फेरि रुन थालेको थियो। गौरीको खोकी पनि बढिरहेको थियो। शुशी भाइ फुल्याउने प्रयास कराई कराई गरिरहेकी

७४ | नलेखेको कथा : केशवराज पिंडाली

थिई । आमाको वेदनाको अस्पष्ट हुँका पनि सुनिंदो थियो । टाँकु पनि शायद तेह्र पैसाकोनिमित्त पसलेसंग जुभिरहेके होला । भिम्म नगरीकन शायद एकटक हेरिरहेकोवाट हो क्यार आँखा पीरा र रसीला भए जस्तो लाग्यो । भिम्म गरे, आँखावाट 'टप्प' दुइ थोपा खसे । मैले फेरि हुँझ्यो समातेँ र चूलोमा एउटा लाभो सास हालें । आगो हुर् बल्यो । फर्केर यसो हेरेँ-मेरो परिवारका अरु ६ सदस्यहरू भात पाक्ने प्रती-
क्षामा शान्त बनेर सुकूलमा टक्याक टुकुक थिए । चुलोतिर हेरेँ-आगो दन्किरहेको थियो, अनि मैले ढाल र भात बसालें । नयाँ कथाको सट मनैमा रह्यो, लेखिएन ।

चिट्ठी

दानियल खालिङ्

मलाई जाँच दिन इलाहाबाद जानु परेको थियो । थानकोट काटेर देशतिर एकैपल्ट मात्र गएको छु बुवासित उहाँको रोगको चिकित्सा गराउन कलकता जाँदा, त्यसपछि मेरो हिन्दुस्थान मात्र होइन देश-विदेश हेर्ने इच्छा प्रबल भएको थियो तर पहिलोपटक एउटा अर्को अक्सर हात लागेको यही थियो । 'इलाहाबाद जान्छु' भन्ने भावनाले मलाई स्फूर्ति दिएको थियो तर वहाँ गएर किताब कोट्याएर र कलम घसेर दिन बिताउनु पर्छ, फुको भएर घुम-फिर गर्न पाउन्न भनेर न्यासो पनि लाग्थ्यो तथापि 'मौका कसो नपाइएला' भनी विचारेर म उत्साह बढाउँथे ।

“सुरेन, तँ एकलै त जाने भइस्, होइन ?”—भनेर बुवा सोध्नु हुन्थ्यो अलिअलि भिन्नभिन्नै हाँसेर ।

“हो, बुवा !”—म भन्थे निश्चय र बाध्यताको बीचबाट ।

मैले एक रात पनि घरदेखि बाहिर एकलै बिताएको छैन, श्रीपशु-पतिनाथको दर्शन गर्नसम्म पनि म एकलै गएको छैन; सिंहदरवार खेल मैदान, टुँडी खेल, नयाँ सडक, इन्द्र चौक, असनतिर पनि अक्सर एकलै हुन्न । यो पहिलो पटकको एकले विदेश यात्राले कुनै कुनै रात मलाई तोप चलेपछि पनि निद्रा लाग्दैन थियो; कुनै कुनै बिहान आँखा जाग्थे, शरीर जाग्थ्यो तर मन हराउँथ्यो अवेरसम्म । भिन्न कता हो

७६ | चिट्ठी : दानियल खालिङ्ग

कता एक किसिमको डर पनि होइन शंका पनि होइन के हो कता हो जस्तो लाग्थ्यो । मैले मसित जाँच दिने अरु पनि परीक्षार्थी होलान् भनी खोज गरें, कतिजना इलाहावाद पुगेको महीना दिन भइसकेछ, साथ जाने कोही पाइनेँ, एकलै परें, एकलै बिरानु देशमा । बाटाको साथी खोज्ने काममा मुमा मलाई सुन्याउनु हुन्थ्यो र समय समयमा परदेश सम्झाउनु-बुझाउनु हुन्थ्यो । मेरो यात्राको तयारीमा मुमावाहेक अरुकोही मेरा सहयोगी थिएनन्, केवल मुमा; उहाँको कुराले मलाई उत्साहभन्दा शंका नै दिन्थ्यो, मौका मौकामा उहाँ भन्नु हुन्थ्यो— “एसै साल जाँच नदिए पनि हुन्न ? एकलै-एकलै जानु कहिले नगएको ठाउँ ।” एकलै जाने कुरामा मेरो निश्चय थिएन तर जाँच त यसै साल दिनु पर्छ भन्ने मेरो निश्चय थियो, म भन्थेँ— “सँगैका साथीहरू यो साल कलेज लाग्छन्, आफु मात्र इलाहावादतिर लाग्नु पर्छ ।”

नेपाल छोड्नुभन्दा तीन दिन अघि ठूलो साँझमा बुवाले मलाई बोलाएर एउटा चिट्ठी दिँदै भन्नु भयो— “यो तेरा किताबसित प्याकिस गर, पुराई दिनु” । चिट्ठी लिएँ र हेरेँ ‘श्री सूर्यबहादुर बस्न्यात’ उनी सुब्बा विक्रम बहादुरका छोरा इलाहावादमा बी० ए० पढ्दै थिए । मलाई वाक् लाग्यो, परदेश जानु हलकारा भएर । ठेगाना हेरेँ : घरको नभर आज याद छैन तर चिन्तामणि घोष रोड, कटरा, इलाहावाद म कहिले भुल्ने छैन । चिट्ठी पाकेटमा हालेर आफ्नो कोठातिर गएँ । बेलुका त्यतिकै बित्यो ।

भोलिपल्ट बिहान भात खान बस्दा मुमाले सोध्नु भयो,— “हिजो बेलुका बुवाले के दिनु भयो ?”

“सूर्य बाबूलाई चिट्ठी, सुब्बा साहबले लेख्नु भएको ।”

“ए! जीवनकाँ जा न, बाटाको कुरा राम्ररी बुझ, कहाँ कहाँ रेल फेर्नुपर्छ।”

“आज जान्छु।”

“भात खाएर सोभौ जीवनकाँ जा।”

“हस।”

मुमाका कुरा मलाई जँच्यो, तातो भात हतार हतार खाएर म सोभौ जीवनकाँ गएँ। उनी विछ्याउनामा पल्टेर सुपारी टोकदै ‘इलस्ट्रेटेड विकली अत्र इण्डिया’ हेर्दै रहेछन। मलाई, देखासाथ उनले कागज राखेर भने, “कता हँ, जाँचमा जानु पर्ने, लेख्नु-पढ्नु छोडेर बाहिर बाहिर?” मैले चकटीमा वस्दै भनें, “बाटामा एकलै परें, कहाँ कहाँ कसो कसो गर्नुपर्छ सोध्नु भनेर आएको।”

जीवनले मलाई बाटाको सबै कुरा सुनाए-बुझाए। त्यतिमात्र होइन उनले इलाहावादमा सबै प्रकारको सुविधा होस् भन्ने आशयको चिट्ठी मोतीलाल नेहरू रोडमा उनका एकजाना साथीलाई लेखिदिए र—“सोभौ उनैकाँ जानु र उनीबाट सबै बन्दोबरत मिलाउनु, स्टेसनदेखि विश्वभर बाबुकाँसम्म जान एककामा छ : आना लाग्छ, त्यसभन्दा बढ्ता नदिनु” भने! उनले मलाई—“खानको निमित्त युनिवरसिटी रेष्टुराँ राम्रो छ र कटरामा नेपालीहरू धेरै नभए पनि निकै नै छन्” भने। त्यसपछि मैले सूर्य बाबू र चिन्तामणि घोष रोडको विषयमा सोधें।

७६ | चिट्ठी : दानियल खालिङ्

“किन ?” उनले अत्यन्त उत्सुक भएर सोधे ।

“सुब्बा साहबले एउटा चिट्ठी दिनु भएको छ ।”

“त्यसो भए मेरो पनि एउटा चिट्ठी पुण्याइदिने ?”—भनेर उनले मलाई हेरे ।

“हस ।”

‘मोतीलाला नेहरू रोडसितै चिन्तामणि रोड जोरिएको छ । आधा बाटामा कटरा पुलिस चौकी छ, तहीं उत्तरतिर तिनको घर छ । तिन्रो खान जाने बाटो त्यही हो ।.....मेरो चिट्ठी पनि लग्ने त ?’ उनी मुसुकक हाँसे ।

“अर्को नयां घर खोज्नु छैन, दुवै चिट्ठी सूर्य बाबूलाई दिने, किन नलग्ने र, भोलि बेलुका लिन आउँछु ।”

“हेरूँ तिमि कति चलाक रहेछौ ।”

“किन ?”—मैले भस्केर भनें ।

“चिट्ठी सूर्यलाई होइन कमलालाई ”—उनले शान्त भएर भने ।

मलाई शंका लागेन, मैले बुझे कमला मैयांलाई एकलै पारेर दिनु पर्ने चिट्ठी लग्नु पर्ने । सुनेको थिएँ जीवनको र मैयांको सम्बन्ध थियो रे । अफसम्म ती दुइ माया गर्दा रहेछन् ।

म विदा लिएर निस्कें । बाटामा जीवनको विषयमा सुनेको कथा सबै सम्मो इलाहावादमा कमला मैयांसित जीवनको सम्बन्ध थियो रे । कालेजको विषय लिएर अनबन हुँदाहुदै यो कुरा थाहा पाएपछि सूर्य र जीवनको मेल राम्रै फुट्यो रे । सुब्बा साहबले पनि त्यसलाई

‘बेस्करी पिटाउनु’ भनी लेखी पठाएका थिए अरे । सूर्य बाबूले तिनले मान्न लाउने चेष्टा गरे, तिनलाई बेस्करी पिटाउनु मात्र होइन चोर लाएर जीवनको डेराबाट सर्वस्व लुटाए रे । त्यसपछि तीन महीनासम्म हराएर आधा बौलाहा जस्ता भएर जीवन नेपाल आइपुगे । अहसम्म उनको गति-रूप ‘के हराएँ’ जस्तो छ, उनी सधैं निराश र खिन्न छन्, पथभ्रान्त र निष्तेज । एउटा मानिसको उन्नति र अवनतिमा जहिले पनि एउटी स्वास्नीमानिसको हात हुन्छ । यद्यपि पुरुष तिनलाई खूशीसित मान्यता दिँदैन तथापि स्वास्नीमानिसले सधैं तिनको उत्साह र स्फूर्ति बढाई साफल्यको शिखरमा पुऱ्याएर सुख र सन्तोषको हाँसो हँसाएकी छ वा निराश, खिन्न, पथभ्रान्त र निष्तेज गरेकी छ । तिनले पुरुषको सुखमा स्वर्ग रचेकी छ वा दुःखमा नर्क गढेकी छ । जन्मदेखि मृत्युसम्म पुरुषको स्वर्ग र नर्क स्त्रीको स्त्रित्वमा छ । कमलादेखि पर पुऱ्नु नै जीवनको अन्य ल थियो तर त्यो त्यति गहीरो किन म भन्न सकिन्नँ तथापि म दुःख थिएँ मैयाँसित उनको चिट्ठी-पत्री हुँदो रहेछ; उनीहरूको प्राण नजीकै नजीकै रहेछ भन्ने मलाई लाग्यो, आशा जाग्यो, मुटु दुःख भयो ।

भोलिपल्ट बिहानै जीवन मकाँ आइपुगे । उनी मुसुमुसु हाँसे मेरा कोठामा पसेर एउटा चिट्ठी दिँदै भने - “सुदुक्क दिने है, आउने बेलामा उनी सित भेट गर्न नभुले ।” मैले “हस्” भनेर बस्ने आग्रह गरेँ तर उनी मानेनन्; उनको अनुहारले भन्यो: उनी अत्यन्त नै अनिश्चित थिए, चंचल थिए, उनी धेर कुरा गर्न चाहँदैन थिए ।

उनी गए चिट्ठीको उत्तर नआउन्जेल रात दिन गन्न ।

+ + + +

८० | चिट्ठी : दानियल खालिङ्

चिट्ठी ! तीनवटा चिट्ठी लिएर म इलाहवाद पुगें । बाटामा विशेष केही भएन केवल भीमफेदीको पहिलो बास घर सम्भोर साहै नमीठोसित काटें, अनि भारतका कुल्लीको ठगाइमा परें ।

स्टेसनदेखि सोभै म विश्वम्भर बाबूकाँ गएँ । एक्काको भाडा छ आनाको सट्टा आठ आना दिनु पन्थो । विश्वम्भर बाबू साहै भलादमी रहेछन्, उनी पनि स्टेसनका गार्ड, टी० टी०, कुल्ली र एक्कावाला जस्ता भए म साँच्चै भोलिपल्ट नेपाल फर्कने थिएँ । उनले मेरो समस्त बन्दोबस्त मिलाइदिनु भयो, खानलाई 'युनिभर्सिटी रेष्टुरा' मा ठीक भयो ।

म इलाहवाद पुग्दा जाँचको दिनलाई सोह्र दिन अरू थियो । यिनै सोह्र दिन भित्रै म सूर्य बाबूकाँ जान चाहन्थेँ, एकलै र सूर्य बाबू नभएको बेला । यसैले म बिहान बेलुका खान जाँदा, घुम-फिर गर्न जाँदा कटरा पुलिस चौकी र त्यसका नजीकका घरको हेका राख्थेँ । पहिलो रविवारको दिन आठ बजे बिहान मैले पुलिस चौकीको उत्तरतिरको मयाल-ढोकामा हरियो रंग लाएको घरको माथिल्लो तलाको झयालमा सूर्य बाबूलाई देखें, उनी केही पिइरहेका थिए; ढोकामा कमला मैयाँ पनि देखिइन् ।

दश दिनपछि बिहान सात बजे म चिया खाने सुरले गइरहेको थिएँ सूर्य बाबूलाई साइकिजमा मोटा मोटा पुस्तक लिएर जाँदै गरेको देखें । मैले अटकल गरें: सूर्य बाबू रविवारको दिनबाहेक अरू दिन बिहान सात बजेदेखि दश एघार बजेसम्म घर बस्नु हुन्न, कालेज जानु हुन्छ ।

भोलिपल्ट ठीक आठ बजे म सरासर सूर्य बाबूकाँ पुगें । ढोका

घन्घचाउँदा एउटी अधबैसे नेपाली स्वास्नीमानिस निस्कन् । मैले सोधें,
“सूर्य बाबू हुनु हुन्छ ?”

“अगि नै गइसक्नु भो !”

मेरो अन्दाज ठीक निस्क्यो, मलाई अनायासै हाँसो उठ्यो, हाँसी
हाँसी मैले भनें,—“म नेपालबाट आएको, एउटा चिट्ठी दिनु छ, वहाँ
सुब्बा साहबले दिनु भएको ।”

“भिन्नै आउनुस्” ।

म भित्रै पर्से र कुर्सीमा बसें । ती स्वास्नीमानिस भित्र पसिन्
र भनिन्, “मैयाँ, नेपालबाट मानिस आया छन, मालिकले चिट्ठी
दिनु भाको छ रे ।”

मैले चिट्ठी निकालें । कमला मैयाँ हतार हतार बाहिर आईन् ।
मैले नमस्कार गरेर चिट्ठी दिंदै भनें, “सुब्बा साहबले दिनु भएको
चिट्ठी ।”

“बस, बस, मैया ।” भन्दै उनले चिट्ठी लिइन् र “एकै छिन् है,
मैया ।” भनेर उनी भित्र पसिन् । मलाई आनन्द लाग्यो, मैले भित्रभित्रै
खुशाएर ‘दिदी’ भनी सम्बोधन गर्ने निश्चय गरें तर भट्टै जीवनको
चिट्ठी दिने विचार गरिन् ।

निकै बेरपछि उनले एक कप चिया लिई आएर मलाई राखिदिईन् ।
म विस्तार चिया खान लागें, उनी पनि बसिन् । कुरा चलयो नेपालको,
गत वर्षको शिवरात्रिको, घोड़ेयात्राको र अरू अरू । उनको कति सहज
बोली, मीठो बोली, मधुर भाषा, प्रसन्न मुस्कान, प्यारा आँखा, सफा मन ।
छिन्नभिन्न भएको प्रेमको याद कति करुण हुन्छ विदेशमा स्वदेशको

८२ | चिट्ठी : दानियलखालिङ्ग

सम्भन्ना कति मीठो र साथै तीखो पनि, त्यो सम्भन्ना आफू जस्तै देशछाडा, घरछाडा, देशवन्धुसँग वातचित्तमा होस् प्राण उड़ी उड़ी स्वदेशको खोला-नाला पहाड-पहाड बाटो-घाटो घुम्छ—आँखाका अधि त्यही परिचित दुंगा-माटो-रूख नाच्छन्, त्यो मुहूर्त्तमा स्वर्ग पनि विसर्ज्ज, हृदय उधांग खोलिन्छ ।

प्रायः पौनै घण्टासम्म नेपालमा बसेर फर्केपछि इलाहावादको चर्चा शुरू भयो: १९३-४ को लह, विजुली पंखाको तातो हावा, कम्पनी बागको बेलुकाको शीतल हावा, संगमको विहानको स्नान, रिक्साको हावाखोरी । तर मलाई जीवनको चिट्ठीले पोल्न थाल्यो, कमला मैयाँ-को सरलता र स्पष्टवादिताले उत्साहित गर्‍यो । मैले कुरै कुरामा कुरा काटेर चिट्ठी भित्रदै भनें, “दी, तपाईंलाई पनि एउटा चिट्ठी टुक्राउनु छ ।”

“कल्ले दिएको हँ ?”—उनले चिट्ठी लिन हात बढाएर भनिन् ।

हातमा चिट्ठी-राखिदिदै भनें, “जीवनले ।”

उनी बसेको कुर्सीबाट जुत्का उठिन्, म भर्के । उनी चिट्ठी टिपेर च्यार च्यार च्यात्न लागिन्, जति जति च्यार च्यार आवाज आउँथ्यो उति उति बल गरेर च्यात्थिन् । रीस उनको टुप्पीमा पुगिसकेको थियो, आँखा बलेका र राता थिए, नाकको टुप्पा र गाला रँगिएका थिए । उनको निधारमा चिट्ठी पसिना आयो, आँखामा ढीका ढीका आँसु । म अपराधी हत्यारामै एकोहोरो हेरिरहेँ, बुद्धिशुद्धि गुमाएर । च्यात्तिसकेर उनले चिट्ठी भयालबाट हुराईदिइन्, दुइ चार टुक्रा भयालबाट फर्के । जब मेरो होश आयो मैले थाहा पाएँ म भयालबाट फर्केका टुक्रा टिपी पर्याँवदै रहेछु । म डरले औताएको थिएँ । मैले

उनलाई हेर्दा उनी बघिनीकै मलाई हेरिरहेकी थिईन् । म
आत्तिएँ, साह्रै आत्तिएँ । मैले ब्वालामुखी वैरिएको सपना देखेँ—
बुवा, मुमा, सूर्यबाबू, सुब्बा साहब आइलागेको देखेँ ।

“दिदी, माफ, यस्तो जानेको भए ल्याउने होइन ।” मेरा हात
जोरिएका रहेछन् ।

“भइगो……तिम्रो दोष छैन, त्यसको बदमासी हो ।”

रंग ओर्लिसकेको थिएन, अनुहार अलिअलि निर्मल भएर आयो ।
उनी अलिकति हाँसिन् सायद मेरो होशहवाश उडेको देखेर । तथापि
मैले त्यो हँसाइमा दिलासा पाएँ तर म अत्यन्त चंचल थिएँ । त्यहाँ
अरू धेर बस्ने मसँग धैर्य थिएन । मैले नमस्कार गर्दै भने, “म जान्छु,
दिदी ।”

“किन जाने ? बस ! तिमीसित त म रिसाएको छैन ।”
उनले अरू धेर हाँसेर भनिन्, मलाई अरू धेर लाज लाग्यो तर बस्नु
कर थियो । म बसैं नाजवाब ।

तीन चार मिनेटसम्म दुवै मौन थियोँ, त्यसपछि उनी भित्र गईन् ।
मैले शान्त हुने प्रयास गरेँ, वरिपरी हेरेँ : चिटिक्क परेको सानु कोठा,
दक्षिणपूर्वको कुनामा एउटा अढाइ फिट अल्गो सानु टेबुल हलुका
नीलो कपडाले ढाकेको, त्यसमाथि ‘मफी’ रेडियो, एउटा कलापूर्ण
फूलदानी छेउमा—सिजन फूल सजाएको; टेबुलमाथि पूर्व भित्तामा
मितिपात्रो ढकमक फूलले ढाकेको विहानको किरणमा सुशोभित नीरव
विस्तृत नृणभूमि ; उत्तर भित्तामा एउटा मात्र चित्र दुइटा भालेपोथी
परेवा रातै फुलेको पलाँसको हाँगामा केलीमस्त, पृष्ठभूमिमा सूर्यास्त

चिट्ठी : दानियल खालिङ्ग

अन्तिम शोभा । वरिपरी छोटो कुर्सी । भयालवाट चाहिर हेरें : साइकल मोटर दौडिरहेका, एक्काको खटखट, मानिसको चहलपहल । पाँच मिनेट जतिमा उनी फेरि आएर बसिन्, उनको अनुहार हलुका भएको थियो ।

“अलिकति नाश्ता गरेर जाने हैं ।”—उनले भनिन् ।

फेरि कुरा चल्यो तर ती कुरामा अघिभैँ मिठास थिएन, उत्कण्ठता थिएन; न मेरो, न उनको ।

× ÷ × ×

अन्तमा जाँच सिद्धियो, म घर फर्केँ ।

नेपाल आइपुगेको चार दिन त्रितिसकेको थियो, म जीवनकाँ गएको थिइनेँ । उनको लागि मसँग राम्रो समाचार थिएन, जीवनलाई सम्भेर म लुब्धिनथेँ । यता आउनुभन्दा अघि म सूर्य वाबूकाँ तीनपटक गएँ तर कमला मैयाँले मलाई फेरि उनीकाँ जाने आग्रह गरिन् ; यता आउनुभन्दा तीन दिनअघि म आखिरी भेटमा उनकाँ ‘म पर्सि जाँदैछु’ भन्न पुगेको थिएँ, सूर्य वाबू घर थिएनन् तर कमला मैयाँले मलाई चिया र हलुका नाश्ता गराएर पठाइन् । जीवनलाई त्यो पहिलो दिनको अपमान मात्र थियो । जीवनलाई त्यो विभने घटना सुनाउने मेरो साहस थिएन । उनी पत्रोत्तर पर्खेर बसेका छन् भन्ने मलाई ज्ञान थियो, उनको आशामा म निराशा रेलन चाहन्नथेँ, मलाई नै नमीठो थियो । तर म विवश थिएँ, त्यो दिन विहान जीवनकाँ गएँ ।

मलाई देख्ने त्रितिकै जीवन हाँसे तर म उनलाई हेरेर हाँस्न सकिनेँ, उनकोअघि म असफल शिकारी थिएँ, नाजोर र खिन्न । म आफूलाई

उम्कन नदिई वसें । उनको नजरमा उत्कण्ठताको साथै नैराश्यको छाया परिसकेको थियो, आत्माले देखिसकेको थियो । उनको मुखमा शित-कालको विहानको हुस्सु घनिएको थियो तर आँखा दुवै मसित प्रश्न गरिरहेका थिए 'के भयो ?' अन्त्यमा मैले मेरो कथा शुरू गरें जसमा जीवनको जीवन अंकुराउने वा श्रीहीनताको जीउँदो मरणमा मर्ने थियो ।

“उनको घर पता लाएपछि म उनीका गएँ.....”

जीवनले एक शब्द नबोली मेरो कथा सुने, घरिघरी उनको हृदयको सतहमा भाक हुसिएर आउँथ्यो तर मेरो सहाय थिएन, म उनको प्रेमले छियाछिया भएको फित्तो हृदयमा असंख्य चोटले धावा गरिरहेको थिएँ । उनको अनुहारमा औँसी थियो तर फेरि प्रतिपदा आउने आशा थिएन । मैले तीतो कथा भानि सिद्धाँ तर उनका दुइ जिज्ञासु नजरहरू वृत्त थिएनन् यद्यपि कान वन्द भइसकेका थिए । निकै बेरपछि जीवनले अलिकति ओठ हँसाए र भयालवाट टाडो हेरिपठाए जहाँ केवल गृष्मको तातो घामले हरियाली उडाइरहेको थियो । उनी एकाएक मतिर फर्केर भन्न लागे ।

“उ मसित रिसाएकी छ भनेर म सपनाले पनि विश्वास गर्न सकिनँ, सुरेन,...तिमीले ढाँटेका हौ भन्न पनि सकिनँ,.....कसरी रिसा-उँथी र उ, त्यो शान्त सरल कमला जो मेरो निमित्त बोलाएकी थिई, हजार रूवाइ रोई केवल मेरो लागि,....जसले मेरो जीवनमा जीवन मिलाएर आत्मामा स्वर्ग रचेकी थिई ।”—उनले विस्तारै टाउको हल्लाए ।—“रिसाएकी छैन ।”—एकलै भटभटाइरहेका थिए तर त्यो-भिन्न पनि उनको तर्क थियो “हाम्रो बीचमा एउटा केही भएको छैन,

८६ | चिट्ठी : दानियल खालिङ्ग

न भएको थियो, अर्काको चपेटमा परेर हामी दूर गराइएका हौं !.....
हाम्रो बीचमा केही भएन !.....हुन सक्छ मेरो विरुद्धमा उसलाई
सबैले नराम्रो कथा सुनाएर उसको मन मदेखि फेरियो.....तर
उसलाई शान्ति छैन, मेरो छाया घरिघरी देख्दो हो मेरो स्पर्श र माया
कल्पनामा जाग्दो हो ।” —उनी आधा कवि भइसकेका थिए—“मेरो
चिट्ठी च्याती फर्काएर पनि उसले शान्ति त पाइन, मलाई भुलेर
पनि विर्सन सकेकी होवैन—शान्ति कहाँ पाएकी होती । सुरेन, उसले
मलाई न भुलेकी छ, न विर्सकी छ, न मसँग रिसाएकी छ । म उसको
भिन्नसम्म पसेको छु, उसको छाती-मन-हृदय-आत्मा पनि केलाएर हेरेको
छु ।” —उनले अपराजित आवाजले भने—म आफूलाई खाउदै थिएँ,
उनले लामो सास लिएर विस्तारै छोडे ।

“इलाहवादमा छँदा समय समयमा हाम्रो बीचमा यस्तै तीता
दिनको कुरा हुन्थ्यो । म मन्थें ‘रानी आसक्ति र विरक्तिको दिनमा
आकाश र पातालको भिन्नता छ, आसक्ति स्वर्ग हो भने विरक्ति नर्क हो,
आसक्ति नन्दनवनको बसन्त, विरक्ति बैतरणीको छाया । आसक्ति जति
उज्यालो छ विरक्ति उति नै अँधेरो छ ।’ उ भन्थी ‘प्रेम बलियो छैन भने
त हो नि ।’ म जंग्याउंथें, ‘प्रेम त छँदै छैन, जै छ यासना छ, आसक्ति
छ तर विरक्ति कम बलियो र धृष्ट छैन ।’ उ मन्थी ‘गरेर देखाइदिन्छू ।’
म भिन्नभिन्नै आनन्द अनुभव गर्थें, उसको पवित्रतामा गर्व गर्थें ।” —
यति सुन्दा नसुन्दै म आत्मविस्मृतिको किरणमा पसेको थिएँ,
पत्थरनिर्मित मूर्ति भैं थिएँ तर कानले त्यो मधुर याद लिइरहेका
थिए, अन्तर सँगाल्दथ्यो । उनी भनिरहेका थिए,—“एक दिन
उसकी साथी सुमित्रा, उ र म खुसरू बाग गएका थियौ । घाम निकै
चर्केको थियो हामी समाधिको भित्री कोठामा बसेर कुराकानी गरिरहेका

प्रगति

सुमित्रा प्रेममा हार खाएर रिक्तिसकेकी थिई, उसमा अलिकति प्रौढ़ता आएको थियो। कमला जब गुप्त रहनाले विरोधहीन प्रेमको उत्तेजनामा आएर अक्षय-प्रेमको गहनतामा पुगी तब सुमित्राले भनी, 'कमला, म पनि यस्तै कुरा गर्थे, नारी हुँ तर म हृदयमा बज्र लुकाउन सक्छु; प्रेमिका नै हुँ तर अर्धांगिनी भएकी छु। आज तिमी यस्तो कुरा गछ्यौं तर तिमी सुन्दरी र सरल छ्यौ, यो नभुल कि राम्रोसित सबै मुल्लन, एउटाले टिप्ला नि, टिप्ने मानिस पाए टिपिनु सहज छ।' कमला हतोत्साह भइन्, उसले भनी 'म त्यस्ती छैन।' एक दिन तर्क तर्कमा मैले प्रेम छैन' भनेर प्रमाण गर्ने प्रयास गरेँ। पुष्टिलाई मैले मेरा पुराना अनुभव राखेँ। बोल्दाबोल्दै कमलाले मेरो मुखमा हत्केला राखेर थुनिदिई र गहभरी आँसु भरेर भनी 'म त्यस्ती छैन, सबै एकै छैनन्।' मैले चुनौतीको शीरमा 'हेसँला' भने। उ मेरो छातीमा मुख गाढेर रोई। धेरै बेरपछि उसले भनी 'सबैलाई एकै भन्नु पाप हो।' सुरेन, कमला त्यस्ती भई म विचार पनि गर्न सकिनँ।.....एकपल्ट उ मसित तीन दिन बोलिन, यस्तै कारण परेको थियो, त्यो मलाई दण्ड थियो तर उ मलाई देखासाथ रोउँ रोउँ जस्तो गर्थीं। तीन दिनपछि उ आफै बोली, मैले सोधेँ, "तिमी मसित साह्रै रिसायौ हो कि।" अहँ, रिसाइनँ है, मन साह्रै दुख्यो, तपाईँसित म कहिल्यै रिसाउन्न, म मन मात्र दुखाउँछु, मन मात्रै दुख्छ।" उसले भनी, उसले मन दुखाएकी छ तर रिसाएकी छैन। सबै कुरा सम्भेर ल्याउँदा आज पनि मन रोएर आउँछ।"

उनको आवाज गलाभिन्न भासिएर रोइरहेको थियो, आँखामा आँसुका दुइ ठुलठुला ढीका जमेका थिए, लुकाउने चेष्टा गरे तर लुकेन, गुडेर भन्थो, उनी भट्ट अर्कोतिर फर्के।

५८ | चिट्ठी : दानियल खालिङ्ग

उनी चूप थिए । भावुक थिए; म हतबुद्धि थिए, बाल्ल ।

अप्रिय सत्य विश्वास गर्न नसक्नु पनि एउटा गुण हो क्यारे, त्यसमा शान्त्वना र दिलासा बसेका छन् । उनको त्यो विश्वास हो वा अविश्वास हो त्यसमा उनको अस्तित्वको गाहोपनाको हलुकापन थियो । सायद उनी त्यही विश्वासले आजसम्म जीवनमा भुङ्किरहेका थिए । सत्यलाई समाएर रूनुभन्दा असत्यलाई अंगालेर हाँसु श्रेष्ठ हो कि, जीवन जड त हुँदैन अनि जडता मृत्यु र नर्कको मिश्रण हो । मैले उनलाई भस्काउने विचार गरिनँ, मैले भनें, “उनको आँखामा आँसु थियो ।”

“कमला अवश्यै रोई, सुरेन । तिमी अघि उ रून सकिन । दुनियाँ जोरिएकालाई फोर्छ, हेर्न सक्तैन । सबै हाम्रा वैरी छन्, सबै ।”

कति कोमल हृदय ! प्रेमले आत्मामा बालख पालेको हुन्छ, बालखपन पोसेको हुन्छ । उनको अनुहारमा एउटा फरक निर्मलता आयो, थोरै समय अघिको द्विविधाको छाया मलिन भयो । उनले टाडो हेरे तर दृष्टि अन्तै कतै थियो, उनको अघि दृश्य थिएन, सपना थियो । उनले विस्तारै भने, “कसरी रिसाउँथी र, कमला,.....किन रिसाउँथी, कहिल्यै रिसाउँदिन उ ।”

उनले आफैलाई बिर्सेका थिए; हाँसिरहेका थिए, मुस्स, ओठैलेमात्र । म हेरिबसें नबोली, मनमा करुणा खेतिरहेको थियो ।

प्रगति

बङ्गाली बाबु

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

(क)

शिवरात्रिको दिन थियो। म भरखरको जेन्दुल्म्यान ग्रेजुएटको चरमादार रूपमा छडी हस्त प्रकृतिपाठक बनेर रमाइलो भँडारखालको वसन्ती हावा खोरमा टल्कंदो ब्यारेट घमण्डले चमचमाउँदै थिएँ। एक जानु बंगाली पशुपति जान लागेको रहेछ।

“नेपाल ! सुन्दर आछेना ?”—चरमादार बंगालीले एक अधवैशे स्त्रीलाई सम्बोधन गर्‍यो।

“सुन्दर प्रकृतिर स्वरूप ! किन्तु मानुस कि रकम आसि जानिना। काटामण्डु अति भीषण शस्त्रो ना ?”

यतिकैमा मलाई देखेर बंगाली बाबूले सम्भे, कमसे कम यो एक शिक्षित भद्र पुरुष या विद्यार्थी हो। उनले वंगीय अंग्रेजीमा एक सम्बोधन छाँटे, मैले भरखर पटनाबाट हिल् द्वेट्लक् साहेबहरूको अंग्रेजी तालीम पाएको आफ्नो सगर्भ खूबी देखाएर यूरोपियन् टोन थोरै रवाफी भक्भक् साथ निकालें। महिला वर्ग समेत प्रसन्नता पूर्वक मेरो रवाफ र टोनको सिफारिस काला चर्मकदार जेहेनका लेन्स जस्ता बंगाली मीन-आँखाले गर्न लाग्यो, जो बंगाली धुवाँसे चेहराको

१० | बङ्गाली बाबु : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

सर्वप्रधान सौन्दर्य रहन्छ । बंगस्त्रीहरूलाई प्रेम गर्दा बंगयुवकहरू कपाल र आँखाले प्रेम गर्दछन् भन्दछन् ।

“आपनि कि इंग्ल्याण्ड रिटर्नड् !”

“ना मोशाय ! आमि गौराङ्ग साहेब विद्वद् गणेर छात्र पटना कलेजेर ।”

महिलाहरू बंगाली बोलेको सुनेर दंगदास भए । एक दिदीले आर्कीको मुख ताकेर मुस्कराइन् । बङ्गबाबू प्रसन्नतासाथ चार्त्तालाप गर्न लागे ।

“आपनि कि ? आर्येर सुन्दोर चेहारा । आपनार पूर्वपुरुष बंगदेश-वासी छिलेन् कि ?”

“ना मोशाय ! आमि कान्यकुब्ज ब्राह्मण, उपाध्यायवर्ग ।”

“ब्राह्मण ? कान्यकुब्ज ? आपन नेपाली, गोर्खाली ना ?”

“आमि नेपाली आर भारती ब्राह्मण, मोशाय । दु श वर्ष थे के आमादेर बास नेपाले, एखाने ।”

बङ्गालिनीहरू चकित भए । उनीहरूले सम्भेका थिए कि म शायद् राजपुत्र, बाबूसाहेब अथवा कोही कुवेरी खान दान को एक सदस्य थिएँ । तर भारतीय ब्राह्मण, नेपाली पोशाक ? यो सजातीयता उनलाई एक प्रसन्नताको चकिति भयो— नेपाली पनि यस्तो हुँदा रहेछन् ! उनीहरूले यात्रारम्भमा नेपाललाई एक अनकण्टार हिउँचूलीमय पहाडै पहाड कल्पना गरेका थिए—जहाँ बाघ, भालू, ढेङ्ग, अर्ना, गैँडा हुन्छन्..... र काठमाण्डु (याने शिरकाटा लामा

खुकुरी) भिरेका शिकारीहरू भीषण स्वरूप.....“रीस उठाउन हुन्न है पहाडियाको, एक चोटमा यमपुरी पुऱ्याइदिन्छ बाबै” भन्दै कुरा गर्दै उनीहरू आएका थिए। नेपाली या गोर्खाली नाममा उनीहरू ज्यादाजसो परिचित थिए मंगोलियन औल्याहा चेहरा भएका कलकत्तीय दरवानहरू सँग। नेपाली यस्तो चेहराको, शिक्षित, शिष्ट, नम्र, सफा रवाफदार देखिनु उनलाई एक वडो खुशी लाग्दो आश्चर्य भयो।

“बांगालीर संख्या कि, मोशाय, आपनार देशे ?”

“अंगुलीगराय, काटामांडु नगरे प्रधानतया निवास करे।” मैले बोलेँ।

“कि रकम ?”

मैले बताएँ बंगीयवर्गको काठमाण्डूमा ठूलो कदर थियो। उनीहरू सूटेड-सूटेड रवाफदार मास्टर, प्रोफेसर ज्यादातर थिए। कोही-कोही नेपाली पोशाक पनि पहिरन्थे, जस्तै नेपालविख्यात डाक्टर--जसको एक आँखा काँचको थियो र कमसे कम १०२० लाख उपार्जन, अझ एक जना प्रधानाध्यापक जसले त नेपाली राजनीति, शिक्षा, व्यापार तीनै चीजको झण्डै-झण्डै ठेक्का लिएका थिए र अदास धनी हुनगएका थिए।

“याकेर अनुग्रह”, मैले फूलजडी थपिदिँँ, “आर, नेपाली सुन्दरी ताँहार प्रियतमा हइयाछिलेन।”

बांगालीहरू दंगदास भए। उनीहरू सँग भेटघाट गर्ने इच्छा प्रकट गरे। मैले बताएँ बंगीय वर्गको (तर अतिकति विहारी; पञ्जाबीको समेत शायद्) एक खिचडी खाना सुन्दर तलाउ रानीपोखरीको उत्तर किनारामा भेको थियो जसको सर्वसम्मति द्वारा जम्बल भएको

९२ | बङ्गाली बाबु : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

हुनाले 'जमाल' भन्ने नामकरण भएको थियो। मैले उनीहरूलाई वहाँ लगेदिने कबूल गरें। तब हामीहरू वार्त्तालाप गर्दै भण्डार खालबाट पशुपति तरफ साथ-साथ अगाडि बढ्यौं।

शिवरात्रि एक विचित्रको समय हुन्छ नेपालमा। वसन्तको भरखर पालुवाउँदो सुन्दर नेपालमा तुषारो अक्सर रमरमाउँदो हुस्सुहीन सफा। विहान भएका दिवसहरू रमणीय हुन जान्छन्। आलुखडा सारा रूख सेताम्मे भएर शिरदेखि पयरसम्म हाँस थाल्छ, आरुको रछाउँदो हाँगा वसन्तको स्पर्शले खिलखिलाउन थाल्दछ, भँडारखाल हरियो घना बन्दै, कुसुमित तथा सुगन्धदार चेहरा र स्वभाव धारण गर्दछ, सुतेकी प्रकृति उत्तरकोल्टे फर्किन्छिन् र मलयलहरले हाँगाहरूलाई उत्तरोत्तर इशारा गर्दै जान्छ। यसैता प्रकृतिको नित्य हरियो नेपाली नन्दन त्यस उपर कुसुमाकरको रमणीय प्रभाले फुल्दो, मुजुराउँदो पुनर्जागृत नेपाल सच्चा तवरले शङ्करको तुषारतपस्याको वार्षिक अन्तपछि पार्वतीको कुमारी छटाको कदर गर्न आँखा खोलेका यस तरफका प्रेम पिपासु लहडी भोलाको भावानुसरी कुसुमभूमि बन्न जान्छ। मदनको ध्वंस उपर खेद लागेर प्रायश्चित्तका भावले करुणयुक्त शंकरजीका आँखा रुद्रताबाट कोमलता तरफ विकाश पाउँदछन् र वनकाली गुह्येश्वरी वनमा पातहरूद्वारा मधुर सुगन्ध वितरण गर्दा पार्वती प्रकृति वाग्मतीको चाँदी-लहरे कलकले बालू बिछौना उपर मुस्कुराएर हिलन थालिन्छिन्। यस्ता सुन्दर समय र स्थान विचार गरेर प्राचीन ऋषिमुनिहरूले निर्माण गरेका समाज विवेकले तथा मनो-विज्ञानले पूर्ण शिवपुराणका प्रबल प्रभावले प्रेरित भएका भक्तगण यात्रीहरू हिन्दुस्तानको चिच्याट लाग्दो समतलको पर्वत हीन चेहरा छोडेर एक स्वर्गिक वासनाका इंगितमा उत्तर देशीय विषम शिव-

भूमिको विहार गर्न र पशुपति गुह्येश्वरीको दर्शन गर्न इच्छुक बन्दै नेपाल तरफ वैरो लाग्दछन् । यही समयमा अलग्गी विदेशी हाँक नेपाल भारतका भाइ-बहिनीहरूलाई खुला हातले अपनाउँदछ र शिव-रात्रीको पर्वतकंपी गडगडाध्यायी बडाई साथ वसन्तागमनको तोपी सलामी पशुपति बाबालाई चढाउँदछ । अनेक प्रान्तका भारती यात्रीहरू—जोगी, नागरिक, गाउँले नेपालमा पारसनाथ नामका एक कल्पवृक्षरूप जीता-जागा परमेश्वरको दर्शन चाहन्छन् र अनेक संघ, दल, सिद्धान्तका भस्मधार, नग्न, अर्धनग्न, लट्टाधारी, जटाधारी, साधु, योगी, तपस्वी, ठगसमेतको एक विशाल नग्न-सेना नेपालाभिमुख हिमाली मार्चमा मोबिलिजेसन लिन्छ । शिवरात्रि एक विशाल रंगीचंगी भाषा, जाति, व्यक्तिको मजाको मिस्कट हुन्छ र नेपाली जनतालाई बडो चाख लाग्दो भावुक विभिन्नताको मनोरंजको याम हुन्छ । धुनी जाग्दछन् सडककिनारामा; 'पशुपति नाथकी जय'—का तुमुल नाराहरू लाग्दछन्, वेपारीहरू विदेशी लटमुखालाई या गाँठवाललाई ठग्न जमजमाउँछन् ड्राइभर खुशी हुन्छ, मोटर भुआँकिन्छन्, घर पट्टीहरू जम्छन्, साधुभक्त फुर्किन्छन्, गुरुज्यूहरू डराउँछन्, राजामहाराजाहरू चाख लिन्छन्, शास्त्री, आचार्य वादविवादका निमित्त भुण्ड लाग्छन्, टोकरी भरी साँप र न्याउरीको तमाशा लाग्छ, चटकीहरू चुटकीला चुटकीमाउँदछन् र नेपाल एक विचित्र अनुहार लिएर शिवरात्रिको स्वागत गर्दै जन्म थाल्दछ ।

ख—

त्यो बंगाली परिवार देउपाटनमा एक डेरा लिएर बसेको थियो । म बराबर त्यहाँ जान लागें । तीनौटी सुवासिनी मान्छे, दुइटा बंगाली बाबू, एक लड्को त्यहाँ थिए ।

९४ | बङ्गाली बाबु : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

चिया विस्कृष्ट चपाएर मिजाज वात्तीलाप गर्दा-गर्दै बंगालीबाबूले मैले लगेका सौगातहरू जाँचन लागे । जिम्बु एक पोको थियो । यो हरियो सुकेको फार, मैले बुझाएँ, एक तिब्बती बूटी हो जो हिमालयका उँचाइमा मात्र उम्रन्छ र शिवजीको काखीको गन्धले युक्त छ । यसका अनेक प्रमुख गुणमध्ये दाल, विशेष मासको लयालु दालमा, यसलाई डाडुमा असल पहाडी घीउ कडकडाएर घुलुक छोडिदियो भने, जसलाई भाँडै-भाँडै अवाज भएकोले भान्नु भन्दछन्, दालमा एक शिवपुरीको यस्तो अलौकिक सुगन्धी मिठास प्रादुर्भाव हुन्थ्यो जसले छोराेले खाने दालको महिममय मज्जा निकलन्थ्यो । उनीहरूले यसको अनुभव गर्ने-प्रतिज्ञा गरे । मैले थपिदिँँ कि यो बूटीका प्रयोगले पानी लाग्ने, रूघा, रूधे—यस्ता किसिमका सानातिना शिकायत या रोग दुर्दुर्हाइ हुन्थे र यसको मोल मद्रांसमा प्रति पौण्ड पाँच शय हुँदो हो या त्यतिमा पाइँदो होइन । दोस्रो सौगात थियो ठोदने—यो लामो-लामो बाक्लो तने हुक्कानली जस्तो कल्लेंदो हरियो बूटी नेपालको मात्र सराहनीय उब्जनी थियो । शंकरजीले गाँजा पिउँने हुक्का बनाउँदा पार्वतीले यस्ता प्राकृतिक नलीको आधिष्कार गरेकी थिईन् । यसमा नपत्याएर हेरेदेखि मालूम हुन्थ्यो कि प्रशस्त फनी भरिएको थियो । मात लाग्छ कि भनेर फणीन बाबू तर्से र मैले बुझाएँ कि यसमा मात थिएन कि बाजीमातसमेत । यसलाई आलू केराऊ इत्यादि राम्ररी बनाए पदार्थसँग एक तवर्को अमिल्ल्याहा मिठास निकलन्थ्यो जो सारा सरकारलाई मात गर्न सक्थ्यो । मैले बताएँ, कसरी एक मद्रासी साधु मेरो घरमा गद्गद् बनेका थिए यसका भोलले र “रसो वै सः” भनेर भात सुप्रुक्क्या-उँदै एक बार पिकावाट भएडै भएडै उफ्रेका थिए ! अझ यसको

अचार बनायो भनेत जिभ्रोले अरु सपना देख्नै सक्तैनथ्यो । उनीहरूले यसलाई नेपाली रसनली मन्ने नाम राखेर सहर्ष स्वीकार गरे ।

मैले खेद प्रकट गरेँ कि आजकल फर्सीको मुष्टा र सुवर्णपुष्पको याम थिएन—जो बंगाली टोलाको ठूलो शौक हुन्थ्यो । तेस्रो सौगात थियो पनौतीका माझा । नेपालको मत्स्याभावउपर फर्सीन वाबूले खेद प्रकट गरे र नेपालको बौद्धिक विकाशको स्तर बंगाली स्तरवाट अलिकति निम्न हुनाको कारण यसैलाई बताए । म सहमत भएँ र टिप्पणी गरेँ, हात्रा कमलपोखरीहरू, कोशीहरू, इन्द्रावतीहरूलाई सरकारी मत्स्य-भण्डार बनाउनुको आवश्यकताउपर जसले जरूर नेपाली मस्तिष्क कमसे कम मद्रासी स्तरसम्म विकाश, दशैँ वर्षभित्र हुने थियो यद्यपि बंगस्तरको उँचाइमा नपुगोस् । यो तेस्रो सौगात पनि उनले सहर्ष स्वीकार गरे ।

अनि आए शालीग्रामहरू । मैले लम्बे चौड़े धार्मिक व्याख्यान साथ एक-एकका महिमा गाएँ र सुनका भिल्का र नसाहरू देखाएँ । टिप्पणी पनि गरेँ कि आजकल वैज्ञानिक तथा नास्तिक व्यापारी दृष्टि-कोणले गर्दा सुवर्ण स्नायु शालीग्रामहरू भारतका विजुलीकलमा खलवत्ताका शिकार भएर धर्म धूलीपिटी हुन लागि रहेछ । बंगपरिवारले यस विषयउपर गम्भीर धार्मिक खेद प्रकट फरे ।

तब आयो कस्तूरी विनाको पालो । सिङ्गै टुइटा विना चढाएर मैले गफ लडाएँ—यो अति शुद्ध कस्तूरी, कलकत्तामा माधव भवनमा केवल नकली धूलो न थियो, और के ? यो त अस्तिमात्र मेरा परम मित्र राणा साहेवले शिकार खेलेर मलाई चढाएको भेट थियो । कस्तूरी मिर्ग सानो हुन्थ्यो, हिमालका जंगली किनारामा, बसन्तमा बने

९६ | बङ्गाली, बाबु : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

गम्कन्थियो, श्रीखण्डले मलयर्वत के गम्कला ? अनि भाले-पोथी प्रेमको सुगन्धी अरख वनमा छोड्दा बेचारा गुणी गुणको निमित्त शिकार हुन्थ्यो । यो कस्तूरी प्रति तोला शय रुपिन्ना पर्दथ्यो । मेरो उदारता उपर गद्गद् भएर धन्यवाद वर्साउँदै बंगवर्गले जाँच्यो, छाम्यो र सूँघेर दीर्घकाल यसउपर प्रसन्न वार्तालाप गर्थ्यो ।

यस्तो तवरसँग उनीहरूसँग मेरो घनिष्ट मित्रता बढ्दै गयो । एक दिन मैले नेपाली काठामाण्डु पनि उपहार चडाउने कबूल गरें । उनीहरू हलुका तवरले त्रस्त प्रसन्नतासाथ कुरा गर्दै रहे ।

ग--

पुलिसहरू मधीसे खोज्दै धपाउँदै गर्न लागेका थिए । सब ज्यादा समय चाहने मध्यदेशीय वर्गहरू सुब्बासाहेब, सुबेदार साहेब, सरदार साहेब, कर साहेब, जरसाहेब र ठूला-बडा तरफबाट पर्वाङ्गी लिने उद्योगमा थिए ।

मैले आसाङ् लामालाई बोकाएर विशेष तवरले बनाएका राम्रा, झलझल गर्ने खुकुरीहरू आधा दर्जन जति ती बंगाली कहाँ लगें ।

शिष्टाचार, मरमिजाज अनि चिया, विस्कट । फणीन बाबूको परिवारमा अहिलेसम्म म एक सदस्य जस्तो बन्निसकेको थिएँ । मलाई महिलाहरू समेत भाइबाबू भन्न लागिसकेका थिए ।

यस्तो घनिष्टताको वायुमण्डलमा कुराकानी शुरू हुँदै थियो, वस्, मैले आफ्ना हथियारहरू उठाएर मन्न प्रदर्शन गर्न लागें ।

मेचमा बसेका अधवैसे कलकत्तीय 'एम० ए० फणीन, बाबूको शान्त चेहरा राख्ने प्रशस्त प्रयत्न आभ्यन्तरिक क्रियामै दबिएर लाली

रोकिरहेथ्यो। तर बंगमहिलाहरू एकदम तर्सै जस्ता देखिन्थे त्यस क्षणदेखि जब मैले पहिलो खुकुरी उठाएँथे।

दोस्रो, तेस्रोउपर व्याख्यान छाँटेर जब म चौथो अस्त्र उठाएँर नेपाली रवाफदार घमण्डसहित व्याख्यान छाँट्न लागें तब मलाई थोरै नेपाली-गोर्खाली जोश चढेर आयो। मैले फूर्तिसाथ त्यो असाधारण लामो खुकुरी दापबाट उचालेर हावामा सेतो बिजुलीजस्तो घुमाएँ र हामी गोर्खालीले यसरी अंग्रेजसेवालाई नालापानीमा छुकाएका थियौं भनेर नाटकीय प्रदर्शन गरें। फणीन बाबूको मनोवैज्ञानिक विश्लेषण गर्दै म बुझिरहेँथे कि उनलाई यस आसन्न अस्त्रको भीषणधार एक महान् विदेशीय आक्रमणका स्वरूपमा खडा भएभैं मुख-शान्ति रक्षा गर्नको घनघोर प्रयत्न बढाइरहेको थियो। बस्, मलाई मनमा भवास्स के आयो कि एक बार वीर जातीय भटकाले उनको वंगीय आत्मालाई एक निमेषका लागि तर्साइदिऊँ !

मैले यस प्रसङ्गमा अघि भन्न बिसेँ कि फणीन बाबूले नेपालको रमणीयता र नेपाली जातिको सजातीयता स्वीकार गर्दै मलाई चिरसमय नेपालमा वास गर्ने इच्छा प्रकट गरेर पर्वोद्गी मगाउन लगाएका थिए। मैले सरदारसाहेबको विहान-बेलुका चाकरी गरी गरी श्री ३ महाराजका हजूरमा राम्ररी विन्ति पारीकन पर्वोद्गी ल्याएको थिएँ। त्यसको कागत मेरो खल्तीमा थियो।

बस्, एक भटकासाथ मैले बुझाएँ कि एक मानिस ता के एक वाघ-सम्म यसले दुइ दुक्रा पार्दथ्यो जस्तो यसरी (नाटकीय भावसँग) महाराज जंग बहादुरले काटेका थिए।

६८ | बङ्गाली बाबु : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

यस फूर्तिदार भट्टकाले एक भयंकर स्वरूप धारण गरेछ। मैले जूँघा पालेको बेला पन्थो, छाँटेको थिइन। जूँघा ढ्वाँगे राजपूत-ढंगका थिए। चेहरा उग्र नाटकीय भएछ तथा खुकुरी ज्यादै हावा र ताजा। मैले भट्टकादा शस्त्र एकदम नजीकबाट आएको देखेर फणीन बाबूको सालो सात कोस भागेछ। उनले पूरा निश्चय गरेछन् कि अब यो वीर-जातीय नवयुवकले उनको दुबलो-पातलो अध्ययन-क्षीण गर्धन जरूर राखेन। उनी कान्तिपुर पशुपति देवपत्तनबाट एक भूमिकमा पुगेछन् वंगाल, कलकत्ता, हरिसन रोड् १० नं० को बाडी। उनको पाञ्चभौतिक देहसँग एक सूत्रको सम्बन्ध राखेर प्राण-पँखेरू उड्दा कालो नीलो चेहरा लिएर आँखा पल्टाएर उनी चक्कर आएर मेचबाट च्वाट्टै जमीनमा गिरे। आसाङ् करायो। म भस्कें।

खुकुरी टेबिलमा, राखेर म फणीन बाबूउपर भुकेर परीक्षा गर्न लागें। कोठामा कोलाहल सुनिन्थ्यो—“ओरे दादा, ओरे दादा!”

फर्केर पानी एक गिलाँस पिलाउन खोच्छु कोही छैन। आसङ् लाई अहाएँ। सडकमा कोलाहल रोएको, कराएको आवाज। मधीसे, नेपाली घर चारै तर्फबाट घेर्न लागे। पुलिस आइपुग्यो। त्यसपछि केही फणीन-परिवारका सदस्य।

“आमार दादार हत्या करियाछेन सेइ नेपाली बाबू!”

म एक छिन जिल्ल परें। नवागन्तुक अर्को वंग-वर्गमध्ये एक मुशण्ड मल्ल वंगयुवकले बाघका आँखा लगाएर मलाई हेज्यो, मारू-लाभैं, अनि खुकुरीलाई।

“कि ? कि ?”

“होत्या करियाछेन सेइ, देखून, सेइ काटामाण्डु !”

शण्ड बंगीयले दाहा किटेर एक मुक्का उदाएको थियो। हान्ने थियो तर रक्तको छीटाले हीन काटामाण्डु देखेर अलि हचक्यो। म पानी ठोक्दै थिएँ। मेरो मुटुसमेत काँप्न थाल्यो—बँगे मन्यो भने ? विता-एन ? त्यो पनि खेलाँचीमा ! बिनसित्तिको अड्डा, अदालत, शायद् कारा। यस साल कलकत्ता विश्वविद्यालयमा, अर्थशास्त्रमा एम० ए० पढ्ने र पास गर्ने सुनौला आशा भङ्ग हुन लागेको थियो।

फणीन मोशाय त्यहाँ एक गुँडुल्को परेका थिए। अरू सब किसिमले मृतक थिए। सास चलदैनथ्यो। नाडी बन्द। मुखमा गजगज फीज। आँखा पल्टाएका।

मैले बिउँताउन केही सीप न लागेर ‘पशुपतिनाथ ! पशुपतिनाथ ! जप्न लागें। बस्, तव नाक पोहोरा पानीको ठोकाइ साथ अलिकति फुरेर आयो। मलाई बल्ल आशा आयो। तव यताउति गरेर पानीको घुट्टको पिलाएर मैले आखिर बिउँताइछोडें। उनले आँखा खोले। मैले बोकेर बिछौनामा राखिदिएँ।

परिवारका आनन्दको सीमा रहेन। तिनीहरू भिजेका आँखा लिएर बिछौनावरिपरि भुम्किए।

एक जना लडकाले मन्यो—“नेपाली बाबू ज्यादु करियाछेन, होत्या ना। आपनि भीषण तांत्रिक !”

मलाई बल्ल सन्तोषको सास आयो। पुलिसहरू जिल्ला परे। मैले कुरा बताइदिएँ।

१०० | बङ्गाली बाबु : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

“ए हँ, बाजे ! गोखाली खुकुरीले सातो पो लिनु भारैछ त ए !
हँ कस्तो कातर जात हकि ? हे हे, हे, हे, तर्सिपछ वा ! आच्चैले,
सातोपुस्तो निक्लेछ वा ! हे, हे, हे, हे,.....! विनसित्तिको स्याल
नाथे नाई । हे, हे, हे, हे !” —हुदा हाँसि थाल्यो पेट मिची-मिची—
“हे, हे, हे, ह ! ह ! बङ्गाली बाबू भुसे ! बाघ आपका है, खुकुरीका
दाहा भएका मालूम हएका है ना ? हंसले साँस छोडेका है ना
ह, ह, ह, ह !”

त्यसपछि मैले क्षमा-प्रार्थना गरें—भूल गरेंछु, नर्भस रोग रहेछ ।

फरणीन बाबु एक दिन टोल्हापर शिष्टाचार देखाउन लागे—केही
भएको थिएन । उनलाई बराबर फिट हुन्थ्यो । मैले मञ्जूर गरें र फेरि
फरणीन-परिवारलाई आश्वासन र सन्तोष दिन खोजें ।

अधवैसे लहिलाते भनिन्—“सेइ काठमाण्डु नित्ये जान, आमाके
वागचे ना !”

मैले कति सम्झाए पनि उनीहरूले लिन चाहेनन् र तुरन्त बङ्गाल
प्रस्थान गर्ने प्रस्ताव पास गरे ।

मैले खूब सम्झाएँ र बुझाएँ केही सीप लागेन । पर्वानी देखाएँ ।
तर उनीहरू त्यही दिन प्रस्थान गर्ने भए । तब उनको सहानुभूति कमान
गर्न नसकेर म हार खाई थाङ्कोटसम्म पुग्नुभएँ । उनीहरूले भने—
आमरा काठमाण्डुते पारो ना । जे खाने काठमाण्डु आछे, सेखाने
आमादेर प्राणपाखी थाक्ते इ पारे ना !”

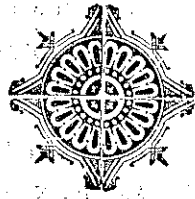
यसरी हामीले विदाइ लियौं । मलाई खुकुरी नचाएको विशाल
खेद लाग्यो । यस पुज्यभूमिमा श्रीपारसनाथ बाबाका आश्रयमा

आएर चिरसमय रहन चाहने जात्रु बंगवर्गलाई मैले मूर्ख उच्चेजनाको
 क्षणमा कसरी भालू तर्साएभैं तर्साएर पठाइदिएको थिएँ । मेरो अक्षम्य
 अपराध ! तिनीहरू कम से कम नेपालमा बसेर नेपाली भ्रातृत्वमा
 मिलेर र आफ्नो बंगदेशीय आत्माको स्वर्णभण्डार खोल्दै नेपालीको
 सहवासमा अन्तर्जातीय सूक्तयूक्त बढाउने सजीव यंत्रसम्पन्न त हुने थिए ।
 मेरो कस्तो शनिश्चर बसेको हात ! कत्रो दुर्भाग्य !

यसपछि म कलकत्ता गएँ एम० ए० पढन । अचानक मेरो
 किरायको घर हरिसन रोडमा नै ११ नम्बरमा पर्न गएछ । एक दिन
 विश्वविद्यालय जान खोज्दा फणीन बाबूसंग जम्काभेट गर्न पऱ्यो ।
 मैले बंगालीमा बोलेँ—“क्या मन ! फणीन ‘मोशाय ! भाल तो ?”

फणीन वसुले मेरो मुख हेरे । मलाई स्पष्टतया चिनेहुन् तर उनले
 नचिनेभैं उत्तर दिएनन् ।

म रातो मुख लाएर फूटपाथमा उभििएँ एकै छिन । मैले सोचेँ—
 हाय गोर्खाली खुकुरी ! हाय काठमाण्डु ! तैं कति भीषण रहिछस् !

इन्दीरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा

बालचन्द्र शर्मा

इन्दीरसको समय र जीवन वृत्तान्त निश्चित रूपले ज्ञात छैन । किन्तु विद्यारण्य केशरी र वसन्त शर्माका प्राप्त रचनाहरूसित दाँडा यिनको नाउँमा प्रचलित 'गोपिका स्तुति' केही अधिको ठहर्दछ । विद्यारण्यकेशरीको जन्म वि. सं० १८६३ मानिएको छ ।

मुशिलीम उत्कर्षले पीडित भारतीय समाजले राम र कृष्णको आदर्श लाई आफ्नो सुरक्षाको प्रधान आलंवनको रूपमा ग्रहण गर्‍यो । फलतः यस युगमा भागवत धर्मको सारै ठूलो विस्तार भएको देखिन्छ । महाकवि जयदेवले कृष्णको आलम्बनमा भक्तिरसको अपूर्व धारा प्रवाहित गरे । त्यसैको प्रतिध्वनिमा मैथिल कोकिल महाकवि विद्यापतिको अमर वाणी मुखरित भयो । यिनको अपूर्व भक्तिरसलाई महाप्रभू चैतन्यले सम्पूर्ण पूर्वी भारतमा प्रचारित गरे । यसै क्रममा आचार्य विट्ठलनाथ र उनका छोरा बल्लभाचार्यले ब्रजभूमिलाई श्रीकृष्ण भक्तिको अपूर्व केन्द्र बनाए । यस केन्द्रले हिन्दी साहित्यलाई जति ठूलो विकास र विस्तार प्रदान गर्‍यो त्यो हिन्दी साहित्यसित परिचित प्रत्येक व्यक्ति जान्द छ । कृष्णभक्तिको साथ रामभक्तिको पनि स्वतन्त्र र समानान्तर धारा प्रवाहित भएको हो तर पुरुषोत्तम रामको जीवनमा मर्यादावादको जति ठूलो बल भए तापनि रावणारीको उद्दाम पौरुषमा विधर्मी मुशलमान हरूले सताइरहेको हिन्दू धर्मको स्वाभाविक आकर्षण र भक्ति हुनु स्वाभाविक भए तापनि उनको जीवन भन्ने बहुमुखी थिएन । रामको जीवनमा

जुन एकाङ्गीपन थियो त्यसमा साहित्यको विभिन्न रस मुक्त र विस्तृत ढंगले प्रवाहित हुन सक्दैनथ्यो । यसको विपरीत ब्रज-बालकसित क्रिडा गर्ने कृष्ण, ब्रज-बालिकासित प्रेम गर्ने कृष्ण, पूतना, कालिया र कंशादिको मान मर्दन गर्ने कृष्ण गीताका रचयिता जगद्गुरु कृष्ण र महाभारतका सूत्राधार भगवान कृष्णको सम्पूर्ण जीवन-प्रवाहबाट प्रत्येक भावुक, भावक र कवि आफ्नो आफ्नो इच्छा र शक्तिको अनुसार रस ग्रहण गर्न सक्तथे । यसै कारण जहाँ साहित्यको सम्पूर्ण क्रममा रामको महिमा गाउन थोरै कवि समर्थ भए त्यहाँ कृष्णको भक्तिमा अनेकौँ कवि समर्थ भएका छन् । तुलसीदास एक थिए त कृष्ण-भक्त-कविहरूको संख्या अगणित छ । यी कृष्ण-भक्त-कविहरूले आचार्यहरू द्वारा प्रेम मार्गको प्रधान पथ दर्शकको रूपमा व्यास-रचित श्रीमद्भागवत पाएका थिए । र यसरी नै भक्तिकालको त कुरै टाढा परंपराको क्रममा यो ग्रन्थ सामन्त युगको अशिलतावाद सम्ममा भर्दैं आयो । राधाकृष्ण अध्यात्मवाद वा निर्मल प्रेमवादकै शुद्ध आलम्बन रहेन—सामन्तहरूको कुत्सित कामुकतालाई उत्तेजित गर्ने शृङ्गारी रीतिकार कविहरूको स्थायी प्रतीक पनि बन्न पुग्यो ।

जे होस्, पछिल्लो मध्यकालमा काव्यको प्रधान प्रेरक शक्ति नै श्रीमद्भागवत रह्यो । भौगोलिक र सांस्कृतिक एकता र समताको गम्भीर सूत्रमा भारततिर गाँसिएको नेपालमा पनि यसको असर पऱ्यो । परिणामतः हामी आफ्ना प्रारम्भिक कविहरूलाई यसै प्रवाहमा वगेको देख्दछौँ । इन्दीरसको 'गोपिका स्तुति', विद्यारण्य केशरीको 'युगल गीत' र 'द्रौपदिस्तुति' एवं वसन्त शर्मा र यदुनाथ पोख्र्यालको 'श्रीकृष्णचरित' यसका ज्वलन्त प्रमाण हुन् ।

१०४ | इन्दीरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा : बालचन्द्र शर्मा

मध्यकालको सामन्ती युगमा काव्यमा कृष्ण अर्चनाको दुई प्रधान मनोवैज्ञानिक कारण बताउन सकिन्छ। एक त विधर्मी द्वारा आक्रान्त भारतको निमित्त कृष्णको त्यो रूप जसको विकास महाभारतमा देखिन्छ, लाचार र त्रस्त हिन्दू जनता र तिनका खण्डमण्डलेश्वरहरूको निमित्त स्वभावतः उस्ताहको क्षीण रेखा रह्यो। बलवान् कौखहरू द्वारा सताइएका वनवासी पाण्डवहरूलाई जसरी अति साधारण शक्ति सम्पन्न भए तापनि धर्मको परित्राणार्थ कृष्णले सहयोग दिई अन्ततोगत्वा विजयी बनाए: त्यो हिन्दू जनता र तिनका नायकहरूको निमित्त आकर्षक थियो, दोस्रो कुण्ठित शौर्य भइसकेको हिन्दू-दरवार र त्यसको माध्यम र आदर्शमा चलने सर्वसाधारणमा पनि रति-राग रंगको यथेष्ट मात्रामा प्रचार भएकोले गोपवालाहरूका प्रेमी कृष्ण हार्दिक भावनाका मूर्तरूप हुन गए। हुन त श्रीकृष्ण अर्चनाका सख्य, दास्य, आदि विविध भाव पनि मध्यकालीन कृष्ण कविका विषय रहे, तथापि कृष्णलाई स्थायी प्रेमास्पदकै रूपमा लिने चलनको बहुलता यस युगको भारतीय वाक्यधाराको प्रधानता देखिन्छ। यस पक्षका पनि दुई प्रधान स्कन्ध देखिन्छ—संयोग र विप्रलम्भ—दरवारको माथिल्लो तहले शीघ्र नै पराजयको घाउ विस्त्यो, र तरवार थन्क्याई उसले सुरा सुन्दरीको चर्चामा आफूलाई अल्मल्यायो। शृङ्गारको संयोग पक्ष विशेष गरेर यस वर्गको भागको निकट थियो—रनिवास, अथवा हरममा कैद-स्त्री-समुदायले शृङ्गारको यस पथको विशेष आनन्द लिन सकेन। यस कारण मध्यकालमा कृष्णचरित्रको जुन लीलामय रूप साहित्यको प्रधान आलम्बन भयो, त्यसमा पनि वियोग वर्णन नै विशेष प्रधान देखिन्छ। महाकवि सूरदासको वात्सल्यवाला पदभन्दा पनि शायद ब्रजाङ्गनाहरूको उद्धव

प्रतिको उक्ति अधिक मार्मिक र प्रचलित छ । त्यसपछि त ब्रज-भाषा साहित्यमा कतिपय अत्युत्तम 'भ्रमरगीत' का नमूना देखिन्छन् ।

अंग्रेजसित परेको युद्ध पछि नेपालको राजनैतिक र सामाजिक जीवनमा त्यस्तै मनोभावले असर पार्न लाग्नु स्वाभाविक भयो जस्तो मुगल साम्राज्यको उत्कर्षलाई हिन्दू रजवाडाको अवस्थामा । अंग्रेजहरूसित परेको युद्धको परिणाम स्वरूप आजसम्मको युद्धव्यसनी नेपाली राष्ट्रियताको विस्तार योजनामा तगारो लाग्यो । यस पराजयले गर्दा उसको भावना युद्धको उत्साहतिर आजसम्मभै लम्कन सकेन । यसका दुई प्रधान स्वाभाविक प्रतिक्रिया देखिन्छ--एक त जीवनमा निराशावादको केही रंग मिसियो, दोश्रो युद्ध देखि फुरसत पाएकोले उ रतिपक्षतिर भुक्तियो । यद्यपि भीमसेन थापा जस्ता जननायक अर्कै पनि जीवित रहेकाले जीवनको शौर्यात्मक उमंग सर्वथा धिलीन हुन सकेको थिएन तथापि आजसम्मको अजेयतासा जुन कठोर ठक्कर लागेको थियो त्यसको असर त जीवनमा पऱ्यो नै । यसले गर्दा साहित्यमा केही निराशावाद आउनु स्वाभाविक छ । यदि युद्धको परिणाम स्वरूप विदेशी दासता देशमा लादिएको भए, अथवा भयानक ध्वंसलीला सञ्चिएको भए, अथवा आर्थिक जीवनमा सहसा कुनै भयानक परिवर्तन भएको भए यस समयको साहित्यले अर्कै रूप लिने थियो, परन्तु यत्रो ठूलो सांघातिक चोट नेपाली जीवनले सहनु परेन--अथवा राजनैतिक दृष्टिले यस्तो भए तापनि नेपाली जीवनले सहसा गम्भीरतासाथ त्यसको अनुभव गर्न सकेन । अतः यस दुर्घटनाको जुन सामाजिक प्रतिक्रिया साहित्यमा लक्षित हुन्छ त्यो शृङ्गारको विप्रलम्भ पक्ष द्वारा मात्रै ।

उत्तर भारतीय साहित्यका कृष्ण-भक्त-कविहरूमा जुन शृङ्गारी पन्नको आधिक्य थियो त्यो अर्को कारणले पनि नेपालका आदिकवि-हरूको निम्ति आकर्षक भएको अनुभव हुन्छ। काठमाण्डूका मल्ल राजाहरूमा सामन्ती खाफ खुब थियो। उपत्यका विजय गरे तापनि पृथ्वीनारायण शाहले त्यस मौजी परम्परामा डुब्ने औसर पाएनन्; नवनिर्मित वसन्तपुर दरवार रणवाद्यले नै घन्कन थाल्यो; त्यहाँ प्रताप मल्लका गीत र नर्तन थिएनन्। उनीपछि उनका छोरा, प्रतापसिंह शाह सत्तारूढ भए तर शीघ्र नै देहान्त भएकोले पृथ्वीनारायण शाहका जमानाको सैनिक वातावरणमा कुनै अन्तर परेन। भारदारहरू विजय योजनामै मस्त थिए। अनि आए नाबालिग रणबहादुर शाहलाई काखमा लिएर बहादुर शाह र राजेन्द्रलक्ष्मी। बहादुर शाह सच्चा अर्थमा पृथ्वीनारायण शाहको उर्लदो रगतको प्रतिनिधि र पछि हुने भीमसेन थापाका पथ-प्रदर्शक थिए। राजेन्द्रलक्ष्मीले पनि कहिल्यै स्त्री-सुलभ सुकुमार भावना देखाइनन्। उनको तुलना भारतकी चाँद वीची र महारानी लक्ष्मीबाईसित गर्न सकिन्छ। यस कालमा पनि न दरवारमै रस-रंगको चर्चा सम्भव भयो न सर्वसाधारणमै। युद्ध र विजयको कोलाहलमा प्रणय र भक्ति सम्भव भएन, तर शीघ्र नै रणबहादुर शाहले शासनको बागडोर आफ्नो हातमा लिए। यिनको स्वभावमा अनेक वैलक्षण्य त थिए नै, यिनको प्रेम-व्यापारले पनि नेपालमा कम असर पारेन। एक त शासनको विस्तार निकै भइसकेको थियो, दोस्रो युद्ध दूरस्थ सीमामा चलिरहेका थिए र तिनको संचालन पुराना र विश्वासपात्र सैनिक आफिसरहरूको हातमा थियो, र तेस्रो अहिलेसम्म पराजयको घाउ सहन परेको थिएन। यस कारण रणबहादुर शाहको प्रेम व्यापारमा कुनै बाधा थिएन। वस्तुतः गोरखा राजवंशको इति-

हासमा राजपूत र मुसलमान शासकहरूको भैं रनिवास अथवा हरमको प्रादूर्भाव यहींबाट हुन्छ । हिन्दू मर्यादावादमा बाँधिएका अन्तरपुरका अतृप्त कामनावाला युवती कृष्ण र राधाको चरित्र, र त्यसमा पनि विशेष गरी वियोगिनी ब्रजनारीहरूको श्रीकृष्णको वियोगमा विलापवाला अंश । सम्भवतः गुप्तसंम्राटहरूका रनिवासमा एकत्र भएका यस्तै नवयुवतीहरूको छाया श्रीमद्भागवतमा आएको हुन सक्तछ, र मध्यकालका राजपूत रनिवास र हरमको वातावरणमा वैष्णव कविहरूको वाणीमा हिन्दी-जगतमा पनि यसले पुनः मुखरित हुने औसर पाएको थियो । वस्तुतः मुसलमानहरूको उत्कर्षले सम्पूर्ण हिन्दू-समाज नै आफ्नो प्राचीन मर्यादादेखि स्वलित हुन बाध्य भएकोले गोप-बालिकाभैं विप्रलम्भा अवस्थामा प्राप्त थियो । यसैले उत्तर भारतको माध्यमिक साहित्य विप्रलम्भ-काल भन्न सकिन्छ ।

सागन्ती व्यवस्थामा जब कि सामाजिक उच्चताको एक मात्र प्रतीक दरबार हुन्छ त्यसका प्रत्येक गुण वा अवगुणको प्रत्यक्ष प्रभाव तत्काल नै जन-साधारणमा पर्न आउँछ । रणबहादुर शाहको जमानामा जुन प्रणयलीलाको थालनी भयो त्यसले अन्य भारदार र जन-समाजमा पनि कुनै-न-कुनै रूपबाट असर पार्‍यो । जन-जीवनमा भयाउरेको धरातलमा अनन्तकालदेखि जुन शृङ्गारी-भावना बगेर आइरहेको थियो त्यसमा परिस्थितिवशा यसरी समाजको साथिल्लो तहको भावदशाको धारा पनि मिसिन आएकोले शृङ्गारी रचनाको अर्भै उपयुक्त वातावरण प्रस्तुत भयो । लोक साहित्यमा परेको यस कालको कुनै रचना प्राप्त भए हामी यसको राम्रो प्रमाण पाउने थियौं; तर यस्ता प्रामाणिक उदाहरणको अभावमा पछिको प्राप्त रचनाहरूको दृष्टान्तले लि हामीले अनुमान र तर्कको आधार तयार पार्नु पर्दछ ।

रणवहादुरभट्टि गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह शासन सत्तारूढ भए । यी संस्कृतका पण्डित र स्वयं कवि पनि थिए । नेपालका गोरखाली शासकहरूमध्ये यिनीले विद्याभासमा ठूलो योगदान दिए । समाजमा शिक्षाको कमी भएकोले संस्कृत काव्यबाट लोकको काव्य पिपासा शान्त हुनै सक्दैनथ्यो, उता दरवारभित्र र दरवारबाहिर कुनै-न-कुनै अंश र रूपमा काव्यको प्रयोजन बढ्दै थियो । साथै सैनिक विजयको आधारमा संगठित र आफ्नो गौरव प्रति जागरूक भएको समाज भाषा प्रति पनि ममत्व अनुभव गर्दै थियो । यिनै कारणहरूले गीर्वाणयुद्धविक्रम शाहको शासन-कालमा इन्दीरस र उनका समकालीनहरूको रचना नेपाली साहित्यको चित्तिजया प्रथम प्रथम कुल्केको देखिन्छ ।

यद्यपि इन्दीरसको गोपिकास्तुति, विद्यारण्यकेशरीको युगलगीत र वेणुगीत तथा वसन्त कविको श्रीकृष्णचरित्र लगभग एकै समय बनेको अनुमान हुन्छ र यस कारण यी सबै पद्यमा माथि उल्लेख गरिएका आदिकाव्यका अपूर्णता, परावलम्बन र अन्य साहित्यिक-सौष्ठवहरूको अभाव आदि कमजोरी पाइन्छन् तथापि यी प्राप्य रचनाहरूमा केही यस्ता मौलिक भिन्नता पनि देखिन्छन् जसको आधारमा तिनको रचना-कालको अत्यल्प भए तापनि—पार्थक्य अनुमान गर्न सकिन्छ । इन्दीरसले श्रीमद्भगवद्गीता दशम स्कन्धको पूर्वार्द्धका एकतीसौं अध्यायको अनुवाद गर्ने यस प्रयत्नमा निकै सफलता प्राप्त भए तापनि प्रयासको प्रारम्भकताले गर्दा यी प्रयत्न ठीक ठीक उत्रिन गएको छैन । इन्दीरस संस्कृतका त्यस्तै जानकार देखिए तापनि भाषामा उनले जो प्रयास गरे त्यसमा न कुनै बलियो साहित्यिक उद्देश्य निहित थियो न यस्तो अनुवादको कुनै परम्परा देशमा थियो जसको क्रममा कुनै खास वैज्ञानि-

कता राख्ने प्रयत्न गर्नु प्रयोजनीय होस् । यदि इन्दीरसमा सूरदास र नन्ददास जस्ता ब्रजकविको काव्य प्रतिभा भएको भए उनले उक्त वैष्णव कविहरूको भागवतलाई सामान्य आधारग्रन्थ बनाई आफ्नो स्वतन्त्र काव्य शक्तिको परिचय दिन सक्तथे । इन्दीरस र उनको समयमा नेपाली भाषामा यस्तो शक्ति देखाउने न परम्परा नै थियो, न माँग नै थियो, न कविमा त्यो शक्ति नै थियो । यी प्रारम्भिक कविले अर्द्ध-शिक्षित, अल्पशिक्षित स्त्रीपुरुषको धार्मिक भावना, स्तोत्र पाठको लालसा र स्वाभाविक मातृभाषा प्रेमलाई नै आधार बनाई लेखनी उठाए । यस कारण न मौलिकता, न भाषाको परिपार्जन, न अनुवाद को शुद्धतातिर नै उनले विशेष ध्यान दिए । संस्कृत छन्दको साधुर्य, लयसाम्य र भाव व्यञ्जनाको साधारण अनुवादले नै उनले सन्तोष गर्नु पर्‍यो, र जसको निमित्त उनले लेखेका थिए त्यसको प्रयोजन पनि उनको रचनाले पुरा गर्‍यो । यो रचना साहित्यिक कसौटीमा आज जति सामान्य ठहरिए तापनि समाजको अल्पशिक्षित घरेलू स्तुति पाठको आवश्यकताको क्षेत्रमा यसको मान अद्यावधि शिथिल भएको छैन ।

इन्दीरसको गोपिकास्तुतिमा यिनका समकालीन अर्का कवि विद्या-रण्यकेशरीको युगलगीत भन्दा विपरीत तुकान्तको प्रयोजन राखिएको छ । वर्णवृत्तमा एक त मात्राको यति निश्चित विन्यास हुन्छ कि त्यसको लामो दगुराइमा सदैव उचित ढंगले चरणको तुकान्तमा कायम राख्ने कठिन हुन्छ, दोस्रो वर्णको निश्चित प्रयोग गरिएकोले चरणमा स्वमेव गति हुन्छ । अतः वर्णवृत्तमा संस्कृत कविहरूले तुकान्तको प्रयोजन राखेनन् । तुकान्त भएको ठाउँमा यो अन्त्यानुप्रास भनिए र शब्दालंकार को एक भेदको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । तर छिमेकी उत्तर-भारतीय

११० | इन्दीरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा : बालचन्द्र शर्मा

भाषा साहित्यमा मातृक छन्दकै बहुलता रह्यो र चरण छुट्याउन त्यही तुकान्त प्रयोजनीय मानियो। तुकान्तको यो चलन कम-से-कम हिन्दी साहित्यमा यति चल्थ्यो कि वर्णवृत्तमा तुकहीन कविताको संभावना मात्र कवि र पण्डित समाज तयार भएन। यसको विरोध स्वरूप 'खडीबोली' का हिन्दी कवि अयोध्यासिंह उपाध्या हरिऔर्वले प्रिय-वासमा लामो भूमिकाकासाथ मूल रचनामा पनि अतुकान्तको प्रचार गर्नु पर्यो।

इन्दीरसले संस्कृत परिपाटीको अनुकरण होइन, ब्रजभाषाका हिन्दी कविहरूको अनुकरण तुकान्त चरणको प्रयोगले पनि गरेका छन्। उनका तुकवन्दी पिंगलका निश्चित नियम अनुसार सर्वथा उत्तम-कोटिका नै छैनन्। पिंगल तुकको क्रममा अन्तिम गणका तीनै वर्ण समान भए त्यसलाई सर्वोत्तम, अन्तिम दुइ वर्ण समान भए मध्यम र केवल अन्तिम वर्णकै समानता भए सामान्य किसिमको तुक मान्दछन्। इन्दीरसले तुक योजनामा लाचार भएर मात्र मध्यम कोटिको प्रयोग गरेका छन्, अन्यथा उनको तुकवन्दीको प्रयास उत्तम कोटिकै निमित्त भएको छ।

यो कुरा दोह्याउनु पर्ने प्रयोजन छैन कि काव्य परम्पराको रूपमा ब्रज, अवधी र भोजपुरीकै साहित्य आदर्श थि प्रारम्भिक नेपाली कविहरूले ग्रहण गरेका थिए। हिन्दीमा आरम्भदेखि नै अपभ्रंश र प्राकृतको भुकाव अनुसार संस्कृत तत्सम शब्दलाई कुच्चाई उच्चारण को निमित्त सुगम र ललित बनाउने चलन चलेको थियो। यस्ता केही शब्द काव्यमा रूढि पनि भइसकेका थिए, जस्तै :—सीतालाई 'सीया', लक्ष्मणलाई 'लखन' आदि। केही शब्द व्यक्तिवाचक

संज्ञाको रूपमा पनि गढिएका थिए, जस्तै कृष्णलाई वाँकेविहारी । 'य' लाई 'ज' भन्ने चलन त लोकभाषाको निमित्त कुनै नया चलन थिएन, जस्तै यशोदाई 'जशोदा ।' इन्दीरस र उनका समकालीन कविहरूले यस्ता प्रयोगमा कुनै धक मानेनन् साथै उनीहरूले हिन्दीमा प्रचलित नभएका केही अन्य प्रयोग पनि गरेका छन्, जस्तै आफ्नै ढंगले संस्कृत तत्सम शब्दको मनपरी तोड़मतोड़, इकार र उकारलाई आवश्यकतानुसार र वर्णवृत्तमा खपाउनु लघु वा गुरु बनाउनु आदि । यो चलन यतिसम्म चल्यो कि 'अ' 'इ, उ' जस्ता पूर्ण स्वर वर्णलाई पनि यिनीहरूले गोडा काटेर त्यसै उच्चारणमा खप्ताएर प्रयोग गरिदिए जस्तै :—

विषय विष् भयो व्याल दुष्ट भो ।

× × ×

लक्ष्मिका पती ! साथ हातमा ।

× × ×

— गोपिकास्तुति—

योगी श्री शुकदेवजी सब त्यजी निर्गुण रूचाउन्या पनि

— युगलगीत—

यो क्रम यहाँसम्म बढ्यो कि प्राकृतको ढर्राँमा यिनीहरूले 'ए' र 'ओ' जस्ता दीर्घ स्वरलाई पनि ह्रस्व भैं प्रयोग गरेका छन्, जस्तै:—

लोकको विच विषे कसो होला ।

स्मरणीय कुरा छ कि अकारान्त शब्दमा 'न'को अकार आज्ञार्थ मध्यम पुरुषमा मानार्थ प्रयोग गरेका क्रियापदको अन्तिम अकार र संयुक्त व्यञ्जन जोरिएको अन्तिम अकार उच्चारण हुन्छ, जस्तै—

प्रगति

११२ | इन्दीरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा : बालचन्द्र शर्मा

सदुक्त नहिँड । यसो नभन न । अन्यत्र अन्तिम अकारको देशी भाषा अथवा लोक भाषामा संस्कृत सरह पूरा उच्चारण हुन्न । यस कारण लोकभाषाको वैज्ञानिक जानकारीदेखि अनभिज्ञ भएका हाम्रा प्राचीन कविहरूले देशी शब्दको त कुरै टाढा तत्सम संस्कृत अकारान्त शब्दलाई पनि छन्द मिलाउने आवश्यकतानुसार हल गरेका छन् जस्तै:—कमल् विष्, मन्, भजन, नाग्, केश्, दान्, देव्, रूप्, सुख्, कुल्, जन्, प्रेम, निवास् आदि । यसैगरी अरबी र फारसीका तत्सम या तद्भव र देशी आदि शब्दमा पनि भएको छ, जस्तै:—असल्, उपर्, नरम्, सव्, घेर् आदि परम्परामा यो क्रम यहासम्म चल्यो कि वि. १९६३ देखि प्रकाशित हुने 'माधवी' राममणि आचार्य दीक्षितले प्रतिक्रिया स्वरूप हल वगैँ नराख्ने वितण्डा खडा गर्नु पर्‍यो । तत्रसम्म कुनै पनि नेपाली कवि यस दोषदेखि मुक्त छैन ।

नेपाली भाषाका प्रारम्भिक कविहरूमा हिन्दीपन अर्कोरूपमा पनि परेको छ, जो अभै स्पष्ट र कटु छ । मनुष्य र देवयोनिमा स्त्रीजाति बाहेक नेपाली भाषामा अन्य सबै संज्ञाको साथ वा निमित्त विशेषण, क्रियापद, र सर्वनाम पुलिङ्गी रूपमा प्रयुक्त हुन्छन्, जस्तै कलम सानो छ । रेलगाडी हिँड्छ । पुलीस आउछ । तर हिन्दीमा भने प्रयोग र चलन अनुसार नपुंसक लिङ्गी शब्द समेत स्त्री वा पुलिङ्गमा व्यवहृत हुन्छन्; स्त्रीलिङ्गी पशुवाचक संज्ञाको त कुरै टाढा, अतः माथिका वाक्य हिन्दीमा यस प्रकार अन्वित हुन्छन्—कलम छोटी है । रेलगाडी चलती है ।, पुलीस आती है । तर, हाम्रा प्रारम्भिक कवि विशेष गरी इन्दीरसले आफ्नो भाषाको यस प्रवृत्तिको ध्यानै नराखी तिघ्री जन्मले, मयकी सन्नती, विधिकी विन्ती, आदि जस्ता प्रयोग गरेका छन् ।

प्रगति

यसको अतिरिक्त हाम्रा प्रारम्भिक कविहरूमा हिन्दीपनको एक अर्को रूप पनि पाइन्छ, यो पन इन्दीरसमा त कम छ तर उनका सम-कालीन अरू कविहरूमा विशेषरूपमा भेटिने छ; उनीहरूले विहार, साँवरो दरशा, दर्द, वजत, जौन, उपर, बाँके, मोर, पर, भली, बाजी, साँड़, बछिया, आचरण, कन्हैया, टेढ़ीनजर, गैया, आदि शब्दको प्रयोग गरेका छन्। यो क्रम भाषा प्रति हालसालै पूर्ण चेतना नआएसम्म गद्य र पद्य लेखकमा अकारण नै चलि आएको छ। विद्यारण्यकेशरीले त “हुङ्गि मै जनम जन्मकि चेरी” र “टुटि मै हृदय कृष्ण ! हमारी”, जस्ता भ्रष्ट प्रयोग गर्नमा पनि चुकेका छैनन्। गणित, जनि, पठित, आदि संस्कृत प्रयोगकै ढंग अनुसार नम्रित, जस्तो अशुद्ध शब्द पनि इन्दीरस र विद्यारण्य केशरीमा पाइने छन्। यिनीहरूको संस्कृत ज्ञानको विचार गर्दा यस्ता त्रुटि क्षम्य छैनन्।

माथि नै भनियो कि इन्दीरस र विद्यारण्य केशरीले, र पछि भानु-भक्तले पनि संस्कृत साहित्यबाट सहायता लिएर अनुवादको रूपमा हाम्रो साहित्यो रूप ठड्याउने प्रयत्न गरे। यस्ता अनुवाद तीन प्रकारले हुन सक्छन्—छायानुवाद, भावानुवाद, पदानुवाद। छायानुवादमा मूलको यथासम्भव शब्द र तिनको अर्थ अविकृत रूपमा अर्को भाषामा उतार्ने प्रयत्न हुन्छ। भावानुवादमा विषयको भनाइको तात्पर्य मूलको भाव नविगारी अर्को भाषामा उतरिन्छ, चाहे विचार तलमाथिको क्रममा आउन्, अथवा छन्द योजना मूलको भन्दा पृथक होस्। अथवा मूलको एक छन्दको बदलामा अनु-वाद गर्दा त्यसभन्दा घटीवढी छन्द वा चरणको उपयोग गरियोस। पदानुवादमा मूल एक पदको अनुवादको एकै पदमा हुनु अनिवार्य छ।

११४ | इन्दौरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा : बालचन्द्र शर्मा

इन्दौरसले भागवतको जुन स्थल अनुवाद गरेका छन् त्यसमा छायानुवादको प्रयास गरिएको छ, तथापि यो सदैव सफल भएको छैन। कारण यस काममा भाषामाथि जस्तो अधिकार चाहिन्छ, त्यो उनमा स्वभावतः थिएन। तैपनि उनले जुन पदानुवाद प्रस्तुत गरेका छन् त्यसमा उति विकलता भएको छैन।

विद्यारण्यकेशरी—विद्यारण्यकेशरीको जन्म (उनका वंशज पं पद्मनाभकेशरी अर्यालको कथनानुसार) विक्रम सम्वत् १८६३ का माघमा नुवाकोट जिलाको सुनाखानी नामक गाउँमा भएको थियो। यिनका पिताको नाम दैवज्ञकेशरी अर्याल थियो। दैवज्ञकेशरी विद्वान र प्रतिष्ठित घरानाका थिए। दैवज्ञकेशरीका दाजु वैयाकरणकेशरी नेपालका राजपुरोहित थिए। १८६३ को आरम्भमा दैवज्ञकेशरी काठमाण्डूबाट निकाला भएकोले आफ्ना विर्ता गाउँ सुनाखानीमा गयी बसेका थिए। यसै औसरमा विद्यारण्यकेशरीको जन्म भयो।

वृद्धावस्थामा दैवज्ञकेशरी काशीवास गर्न गए। पिताको साथै विद्यारण्यकेशरी पनि काशी गएकाले उनले अध्ययनको राम्रो औसर पाए। प्रसिद्ध पण्डित बालशास्त्री यिनका सहपाठी थिए।

काशीमा दैवज्ञकेशरीको मृत्यु भएपछि विद्यारण्यकेशरी सुनाखानी फर्केर आए। विक्रम. १८६४ मा यिनलाई काठमाण्डू आउने अनुमति मिल्यो। यही संस्कृतको पठन पाठनमा जीवत विताएर विक्रमको १६१२ मा यी दिवंगत भए।

यिनका दुइ रचना प्राप्त छन्—युगलगीत र द्रोपदीस्तुति। युगलगीत इन्दौरसको गोपिकास्तुति भौ नै प्रधानतः श्रीसद्भागवतका श्लोकको

अनुवाद हो र द्रौपदीस्तुती महाभारतको सभापर्वको एक कथानकको आधारमा स्वतन्त्र ढंगले लेखेको रचना हो । यी दुवै रचना पनि इन्दीरसको रचनाभैँ नारीपक्षलाई विप्रलम्भ वा करुणापक्ष लाई चित्रित गर्दछन् । दुवै रचनामा इन्दीरसभैँ नै कृष्णचरित्रको वर्णन छ । छन्दयोजना र भाषाको त्रुटि पनि इन्दिरसकै परिपाटीमा चलेको छ । तर गोपिकास्तुतिको अनुवादमा इन्दिरसभन्दा केही भिन्नता छ । इन्दीरसले जहाँ अनुवाद गर्दा मूल संस्कृतको छन्दकै अनुरूप छन्दयोजना गरे त्यहाँ विद्यारण्यकेशरीको युगलगीतमा संस्कृतको स्वागता छन्दका भाव शादूलविक्रीडित छन्दमा उतारिएका छन् । यो निश्चय हो कि मूल संस्कृतको प्रथम अनुष्टुभ छन्दको अनुवाद पनि यिनले त्यसैको अनुरूप दुइ चरणमै गरेका छन्, तर यी दुइ चरण पनि शादूलविक्रीडकै छन् । किन्तु अन्तिम मूल संस्कृत अनुष्टुभ छन्दको अनुवाद शादूलविक्रीडित कै छन् । किन्तु अन्तिम मूल संस्कृत अनुष्टुभ छन्दको अनुवाद शादूलविक्रीडितमै भए तापनि चार चरणमा गरिएको छ । यी सब कारणले गर्दा इन्दीरसभैँ यिनमा छायानुवाद भन्दा बढी भावानुवाद गर्ने प्रयास देखिन्छ । साथै इन्दीरसको विरुद्ध विद्यारण्यकेशरीको युगलगीतमा अन्त्यानुप्रास अथवा तुक मिलाउने पनि चेष्टा भएको छैन । विद्यारण्यले युगलगीतको प्रारम्भिक दुइ चरण शादूलविक्रीडितमा र अन्तिम दुइ छन्द स्रग्धरा र मालिनी छन्दमा मूल संस्कृत भन्दा स्वतन्त्र ढंगले लेखेर अनुवाद भन्दा अलि अगाडि प्रयत्न पनि देखाएका छन् । द्रौपदीस्तुति त रचनाको दृष्टिले सर्वथा स्वतन्त्र देखिन्छ । हिन्दी प्रवृत्तिको तुक सम्बन्धी परम्पराको उल्लंघन गरेर र साथै छन्दयोजना र भावव्यञ्जनमा पनि केही स्वतन्त्रता एवं

११६ | इन्दीरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा : बालचन्द्र शर्मा

मौलिकता देखाएर विद्यारण्यले आफूलाई इन्दीरस भन्दा केही समर्थ र पछिका कवि प्रकट गरेका छन् ।

यिनको द्रौपदीस्तुती जम्मा दश छन्दको छ । यस्मा इन्दीरसको भैंँ काम चलाउ अन्वयानुप्रास युक्त स्वागता छन्दको उपयोग गरिएको छ । यसको विषय-वस्तु महाभारत सभापर्व अन्तर्गत द्रौपदी-चीरहरण हो । दशैँ छन्दमा यिनले कौरवसभामा अपमानित हुन लागेको गौरव-शालिनी कुलवधू द्रौपदीको असहाय, विलाप र उनको उद्धारार्थ भगवान् कृष्णको अद्भुत सहायताको वडो हृदयग्राही वर्णन गरेका छन् । अप्रेजहरूसित पराजित र चारैतर्फबाट सीमित हुन परेको पराक्रमी र आजसम्म अजेय नेपाली जातित्वको विवशता र त्यसबाट त्राण पाउन अलौकिक शक्ति प्रति आत्मनिवेदनको यस रचनामा प्रतीकात्मक राम्रो अभिव्यञ्जना भएको छ । यस कारण यो कविता आफ्नो युगको प्रतिनिधि काव्य ठहर्दछ । स्त्री समाज पनि नयाँ विकसित भइरहेको अन्तःपुरको कठोर प्रतिबन्धमा जसरी व्याकुल थियो त्यसको चर्चा विस्तारसाथ माथि भइसकेको छ; त्यसले पनि यस रचनामा आत्माभिव्यक्ति पाउनु स्वाभाविक छ । एतदर्थ द्रौपदीस्तुति आफ्नो समयमा अत्यधिक लोकप्रिय भयो होला र परिस्थितिमा कुनै ठूलो अन्तर नपरेकोले आजसम्म पनि यो हाम्रो जनसाधारणमा प्रचलित र प्रिय-स्तोत्र-काव्य मध्ये एक छ ।

विद्यारण्यकेशरीका यी दुइ रचनामा कविको जीवनको प्रत्यक्ष छाया देखिन्छ । संस्कृत छन्द र भावव्यञ्जनाको सर्वथा दासत्व छाडेर जहाँ यिनले एकातिर संस्कृत साहित्यमा आफ्नो अधिकारपूर्ण उपेक्षा-भाव देखाए त्यहाँ आफ्ना समकालीन कविहरूभन्दा निकै बढी

मात्रामा हिन्दीपनको प्रयोग गरेर धेरै जसो अध्ययनको समय प्रवासमा बिताएको पनि दर्शाएका छन् । “हूंगि मै जनम जन्म कि चेरी” र “टुटिगै हृदय कृष्ण ! हमारी” जस्ता ठेट हिन्दीका चरण पनि यिनमा पाइन्छन् । नेपालभूमिमा लोकभाषामा रचिएका साहित्य प्रति सनातनकाल देखि जुन अनुराग थियो त्यसको अनुभव यिनलाई बाल्यावस्थामा सुनाखानीमा भयो होला । त्यसपछि जब यी काशी गए त्यहाँ पनि यिनले स्थानीय लोक साहित्यको रूचिपट्टि जन साधारणको बढ्दो रूचि देखे, जसमा भागवत धर्मकै प्रधानता थियो । यसको गम्भीर असर बालक, विद्यारण्य केशरीको मन र फस्टाउन लागेको प्रतिभामा पर्नु स्वाभाविक थियो । शायद यसै वृत्तिले प्रभावित इन्दिरस वा त्यस समयका अरू नवयुवक कविहरूको रचनाले पनि जसको आज कुनै पत्ता छैन विद्यारण्यको काव्य-प्रतिभालाई कुत्कुत्यायो होला । परिणाम स्वरूप यी सबै परम्परा, प्रेरणा र आवश्यकताले विद्यारण्यकेशरीको काव्यशक्तिलाई अनुप्रेरित गर्नु स्वाभाविक भयो । पछि बाल्यावस्थाको यस स्वाभाविक प्रवृत्तिहरूमा संस्कृतको पाण्डित्य र काठमाण्डूको पण्डित समाजको ‘भाषा’ प्रति उपेक्षा वा निरादरले छेका हाब्यो, र यसै कारण उनले पछि अझै प्रौढ-रचनातिर ध्यान दिएनन, अथवा दिएको भए तापनि तिनलाई प्रकाशमा ल्याउने प्रेरणा दिएन । यदि यहाँ पनि लोक-भाषामा काव्य-रचनाको व्यापक र अनुकूल स्थिति भएको भए विद्यारण्यकेशरी अझै चम्कने थिए, र उनमा स्वाभाविक ढंगले जुन वृत्तिहरू देखिन्छन, तिनको समाहार हुने थियो । तैपनि केही अंशमा युगलगीतका मौलिक छन्द र द्रौपदीस्तुतिको स्वतन्त्र भावविधानमा यिनले नेपाली साहित्यमा नवीन र ऐतिहासिक प्रयास गरेका छन् ।

११८ | इन्दिरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा : बालचन्द्र शर्मा

उनीबाटै पौराणिक कथा-वस्तुको आधारमा स्वतन्त्र रचना गर्ने, अथवा अनुवाद गरे तापनि स्वतन्त्रता र मौलिकता देखाउने परम्पराको थालनी भएको छ । छन्दमा पनि उनले शार्दूलविक्रीडित छन्दलाई अपनाएकाले नेपाली साहित्यमा उनको नयाँ परम्परा रह्यो । यस छन्दको दमक र क्षेत्रको व्याप्तिले गर्दा यो कौजीजोशवाला हाभ्रो समाजमा र साथै यिनका पछि हुने अनुवादक कविहरूको निम्ति विशेष आकर्षक भएको देखिन्छ । विद्यारण्यकेशरीले वेणुगीतको पनि रचना गरेको सुनिन्छ; तर यो अझै पाइएको छैन ।

वसन्त कवि—व न्तकविको सम्बन्धमा विशेष केही ज्ञात छैन । आफ्नो एक मात्र प्राप्त रचना श्रीकृष्ण चरित्रको अन्तिम भागमा यिनले आफ्नो परिचय जति दिएका छन् त्यसैले सन्तोष गर्नु पर्दछ । यो अंश यस प्रकार छ :—

पश्चिम् बागमती पवित्र यमुना पूर्व दिशा कौशिकी ।

दक्षिण्चन्द्रगिरि हिमालयमहाँ औतार लिया हरी ॥

उत्तर हेमगिरी त पर्वत बन्धो उत्पन्न इन्द्रावती ।

श्री ब्राह्मण्यणि माइका शरणमा श्रीकृष्ण लीला, इति ॥

नन्दावेगनगेन्दु शाकसमये मासे तथा फाल्गुने ।

पक्षेयुक्ल रवौ दिने च द्वितिया श्रीकृष्णलीला इति ॥

परमानन्द कवि प्रसूत रचिते मुखारविन्दात्मकम् ।

एती कृष्णलीला जपोस् त नरमा मुक्ती 'पर्दाथागतम्' ॥

यी पंक्तीहरू अनुसार कविले आफ्ना पिताको नाम परमानन्द बताएका छन् । यी परमानन्द पनि कवि थिए अथवा परमानन्दको साथै आएको 'कवि पद' वसन्तले आफ्नो निमित्त प्रयुक्त गरेका हुन्—यो

प्रगति

कुरा स्पष्ट छैन । कारण यस्तो पद-विपर्यय वसन्तमा अन्यत्र पनि पाइन्छन्; तर, वसन्तले आफ्नो श्रीकृष्णचरित्र लेखेर समाप्त गरेको समय र मोटामोटी ढंगले स्थानको उल्लेख त अवश्य नै गरेका छन् । चाहे यमुना शब्दको प्रयोग कृष्णचरित्र सित सम्बन्धित भएर नदीको अर्थमा लिन परेस् र श्री बाबुराम आचार्यको कथनानुसार बामुकी पदवाट 'वाजिवी' अर्थ ननिस्कोस् र यस कारण त्यसको बदलामा कौशिकी पद रहनु सम्भव होस्, तथापि अरु चौहद्दीको साथ श्रीब्रह्मायणि माइको स्थान भरतपुरमा भएकोले यो रचना यसै शहरमा वा त्यसको समीपस्थ कुनै स्थानमा पूरा गरिएको स्पष्ट छ ।

कविले यस क्रममा आफ्नो वंश परिचय विस्तार साथ दिएका छैनन् । रचनाको अन्तिम छन्दमा बाङ्गो टिङ्गो र मनपरी संस्कृत भाषाको उपयोगले मात्र यी निश्चय नै ब्राह्मण थिए भन्ने कुरा किट्टन सकिन्न । बाबुराम आचार्यले यसै क्रममा यिनका समयमा केवल ब्राह्मण मात्रमा संस्कृतको पठन-पाठन चलन हुनाले यी ब्राह्मण हुनामा सन्देह छैन भनी लेख्नु भएकोमा तत्कालीन महाराजधिराज गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहलाई पनि संस्कृतको ज्ञान भएको तथ्यतिर ध्यान आकर्षित हुन्छ । फेरि, यिनको संस्कृत पान राम्रो छैन, र मूल-रचनामा महाभारत र भागवतका कथाहरूको वर्णनमा जस्तो भद्दा भूलहरू छन् त्यसले पनि प्रमाणित हुन्छ कि यी शास्त्रज्ञ र वेस पठित थिएनन् ।

तर, जे होस् यिनको रचना काल शाके १७४६, विक्रम १८८४ भएकोमा सन्देह छैन । यस प्रकार इन्दिरस र विद्यरथकेशरीका समकालीन देखिन्छन् किन्तु उक्त दुई कविले बाल्यावस्थामा रचना गरेको,

१२० | इन्दिरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा : बालचन्द्र शर्मा

र, रचनाको ढंगले श्रीकृष्णचरित्र प्रौढावस्थामा लेखिएको अनुमान भएकोले, वसन्तको यो रचना इन्दिरस र विद्यारण्यकेशरीका रचना कालभन्दा पछि देखिन्छ। तैपनि, इन्दिरस र विद्यारण्यकेशरीमा भाषा सम्बन्धी जुन त्रुटिहरू देखिन्छन् ती वसन्तमा कम भएका छैनन्, वरन् अझै बढी र अज्ञान्य छन्।

इन्दिरस र विद्यारण्यकेशरीले हिन्दी परिपाटीको जुन प्रचलन नेपालमा थियो, त्यसको अवशेषलाई स्वाभाविक ढंगले पक्री स्वच्छन्दतासाथ हिन्दीको तत्सम वा विकारी रूप ग्रहण गरेको चर्चा उक्त दुइ कविकै क्रममा भइसकेको छ। यो प्रवृत्ति वसन्तमा पनि शिथिल भएको छैन—‘जसुदाजि पौंच्या (पहुँचे) कहेर, बछिया, दुहाइ, बदेको थियो, मटुकी, ग्वाला, इरादाधरी, भेज्या, घस्कि जाउ, कछु (कुछु), बहुत, हवाला, जल्दी, जस्ता शब्दको निर्धक प्रयोग गरेका छन्। यहाँसम्म कि नेपाली उच्चारणका साथ खेंलो जी शकुनी! युधिष्ठिरजिसैं, जस्ता हिन्दी वाक्यांशको निरर्थक उपयोग गर्नमा यी कवि चुकेका छैनन्।

संस्कृत तत्सम एवं तद्भव र साथै देशज शब्दहरूको विकृत रूप राखेर पनि छन्दका चरण पूरा गर्ने चलन इन्दिरस र विद्यारण्यकेशरीले पनि चलाएका छन्। तर, यस दिशामा वसन्त ज्यादै नै अगाडि बढेका छन्। ‘इ’ र ‘उ’ का मात्रालाई आवश्यकतानुसार ह्रस्व दीर्घ तुल्याउन ‘अ’ स्वरयुक्त व्यञ्जनलाई हल गर्न, वर्णध्वनिलाई खप्ट्याउनु आदि त युगको प्रवृत्ति नै थियो। तर तृणावर्तमा ऋ वर्णलाई दीर्घ तुल्याएर यिनले अचाकिल नै गरेका छन्। निधारलाई नीधार, मार्जनलाई महार्चन, भानुकिरणलाई भानूकीर्ण, वीणालाई

प्रगति

बिना, नारायणलाई नाराण, त्यहीलाई त्यै, ज्यादा अथवा ज्यादी-
लाई ज्यदि, कराउँदैलाई कराम्दै, मस्तकलाई मस्तकलेखनत कुनै तरहले
क्षम्य पनि मात्र सकिन्छ, तर कंक (विराटकहाँ गुप्तवास बस्दा
युधिष्ठिरले बताएको आफ्नो नाम) लाई कंगाल, वृहन्नलालाई
वृण्डाला, कुब्जालाई कुब्जिजा, उत्तरालाई उत्तरकुमारी बताएर यिनले
शब्द विकारको प्रवृत्तिलाई अतिमा पुन्याइदिएका छन् ।

इन्दिरस र विद्यारण्यकेशरीमा पनि छन्द-पूर्ति गर्न मात्रा र
वर्णको निरर्थक प्रयोग भएको छ । जस्तै :—

मन्दै मन्द वही हरीपछि रही शीतल सुगन्धै भरी —युगलगीत २१.

-मा 'ऐ' कारको प्रयोग अथवा

ब्रज त वेसू बन्यो तिम्रि जन्मले —गोपिका स्तुति-१.

-मा त 'को' निरर्थक उपयोग । वसन्तले पनि यी दुवै प्रवृत्ति अंगीकार
गरेका छन् । यसभन्दा अतिरिक्त शब्द र विभिन्न ढंगले वाक्यांशको
पनि निरर्थक र भद्दा उपयोग यिनमा भेटिने छ । यस्तो रोगी
प्रवृत्तिको परम्परा पछिका प्रत्येक कविमा थोर बहुत अंशमा भेटिँदै
आएकाले यहाँ वसन्त कविको केही पंक्ती नमूनाको निमित्त विस्तार-
साथ उल्लेख गर्नु निरर्थक न होला ।

१—कोही एक मथुरापुरी नगरीमा श्रीकृष्ण औतार भया ।

मा नगरी पद त्यसभन्दा अधि पुरी भएकोले निरर्थक छ ।

२. बालकलाई नमार देवकिजिले विन्ती गरीथिन् जसै ।

राता नेत्र गरेर कंस रिसले दीयेन उत्तर तसै ॥

१२२ | इन्दीरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा : बालचन्द्र शर्मा

३. ढोका खोलि गया र तत्क्षणमहा पौंच्या ति माईकहाँ ।
४. अन्तर्ध्यान भया कहेर इ कुरा ब्रह्माजि ताहाँ जसै ।
५. रक्षा गर्नु भयो सवैकन पनी पर्वन् उठायी तहाँ ।
चीन्ही श्री हरिताई इन्द्रजि अनी आया सरण्मा वहाँ ।
६. गोपीनी जलमा सबै पसिगया अत्यन्त खूसी भया ।
७. एक दिन कंस महीपले गरि अठोद् पक्का गरी मन् महाँ ।
८. पुगी भट् मथुरा महा दुइ जना रथदेखि उत्री गया ।
९. शंखै चक्र गदा चतुर्भुज धरी ढोका उघादै गया ॥
१०. लढ्छु आज भनेर दूत हरिथै कोही पठाइ दियो ।
११. को हो यो किन लात् दियो मकन है एस्को विराम् क्या गन्याँ ।
१२. वीर् भौमासुरले जितीकन लग्गो दरवारमा यस घरी ।
स्वामी कृष्ण हउन् भनी सकल ती गर्छन् तपस्या पनी ।
इच्छा पूर्ण भयेन पो यदि भन्या ठान्छु म सर्लान् भनी ।
१३. भौमासुर् सित कृष्णको उस घरी ठूलो लडाइँ पन्यो ।
१४. माछू युद्ध गरेर आज सहजै प्रत्येक यादव् गनी ।
१५. दुतले गयी समचार कछो र सब जन् आया ति पाण्डव तसै ।

यसरी छन्दपूतिको निमित्त शब्दको रूप विकृत गरेर निरर्थक वर्ण र शब्दावलीको प्रयोग गरेर पनि वसन्त अनेक स्थलमा आफ्ना अति साधारण विचार पनि स्पष्ट र पूरा-पूरा ढंगले प्रकट गर्न असमर्थ छन् । तल नमूनाको निमित्त केही छिटफुट अंश उद्धृत गरिन्छन्—

शङ्खासुर् दुइ दैत्य मारी भगवान् तत्काल फिर्दा भया ।

ग्वाला गोपि जती सबैसँग मिली श्रीकृष्ण खेली रह्या ॥

भस्मासुर पनि अग्नि रूपि हुनगो देखेर ज्वाला तहाँ ।

आँखा चिस्ल भनी सबैकन हरी पूग्या ति गोकुल् महाँ ॥

❀ ❀ ❀ ❀

नारी छन् जति कंसका महलमा क्वै काल हुँदै रखा ।

गुहार मान् भनी पिता-भवनमा आखीर जाँदा भया ॥

रोइ विन्ति गन्या कुरा मरिगया स्वामी अहीले अनी ।

दुहाई हरिको फिन्यो मुलुकमा आजै यसोरी भनी ॥

❀ ❀ ❀ ❀

अर्जी सूनिसकेर पुत्रहरूको छोरो जराको पनी ।

गर्ज्यो कृष्णजिलाइ मार्दछु सुन्यो छोरी म ऐल्हे भनी ॥

वेस् अक्षौहिणि फौज तेइस लियो त्यो लड्नलाई गयो ।

तेस्को कृष्णजिको रणस्थल महाँ ठूलो लडाजी भयो

❀ ❀ ❀ ❀

यस्तो गर्दागर्दै पनि वसन्तले व्याकरणको दोषदेखि मुक्ति पाउन
सकेका छैनन् । निम्नलिखित पद विचारणीय छन् :—

१. येती विन्ती गरी चढेर रुखमा श्रीकृष्ण हेर्दा भया ।
२. राजा एक पराक्रमी अति जरासन्धै भन्याको थियो ।
३. थियो दानव नामको मय तहाँ आएर पीछा पग्यो ।
पाँचाली खुसि भइ म आज गिर्दा खीसी गरी वेसरी ।

शब्दको अनागरिक अथवा ग्रामीण प्रयोग पनि वसन्त कविमा
निकै पाइन्छन् । गया, भया, थिया, कराभ्दै, पाखुरी, ज्यदि, शरणमा

१२४ | इन्दिरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा : बालचन्द्र शर्मा

पन्याँ, क्या गन्याँ, आदिको कुरै टाढा, अगधोर, पूँढो सर्दथ्यो, हलौ, दाम्ला फोइ जस्ता प्रयोग पनि यिनमा पाइन्छन्। आफ्ना पूर्ववर्ती र समकालीन लेखक र कविभै लाईको कनको व्यवहार गर्दै हरिथै, कृष्ण छेउ, अथवा छेउ सम्म पनि वसन्त कवि पुगेका छन्। पौराणिक कथावाचकको शैली पनि यत्रतत्र भेटिन्छ। जस्तै—

कसैको मन त्यो घरी सुजन हो ! अत्यन्य चंचल भयो । र अन्तिम
केही पदहरूमा ।

यसरी 'अपिमास' मस' कुर्यात् छन्दोभंग नकारयेत्-को सिद्धान्त अपनाएर उपर्युक्त विभिन्न त्रुटिलाई स्थान दिँदा दिँदै पनि वसन्तमा छन्दोभंग दोष देखिने छ, जस्तै यस चरणमा—

वृन्डाला वनी वीर अजुन रहे नकुल् सवारै बन्या ।

पुनर्भक्त दोष पनि पाइन्छ जस्तै—

रामै राम भजी हरी चलिगया चोला त ताहीं रखा ।

पुनस्का तपको फलै हुन गई श्रीकृष्ण स्वर्गै गया ॥

आठ् औतार हरिका व्यतित् हुन गया बौद्धै कलंकी रखा

चाँडै नै हरिद्वारदेखि तिपनी वैकुण्ठमा गै गया ॥

+

+

+

नाम् यो हो हरिको भनीकन कछाँ भक्तीचरन्मा रहोस् ।

नाम् जच्छू भगवान् सदा दिन दया मैमा न कैल्हे छुटोस् ॥

यस्ता प्रेम वचन् सुनी खुशभइ आशिष् दिउन् सर्वदा

येती कार्यगरी हरी भुवनमा बौद्धावतारी भया

थी दुवै छन्दमा बौद्धावतार हुने कुरा निरर्थक नै दोहरिएको छ ।

भाषागत मर्यादा पालन गर्नमा पनि यी कविले ध्यान दिएका छैनन् । कृष्णको निमित्त गरे र गर्नुभयो दुवै क्रियापद प्रयोजन रहित तरीकाले छासमिसे ढंगले उपयोग गरिएका छन् । व्याकरणको दोष पनि नेपाली नियमको विरुद्ध यिनमा पाइन्छ, जस्तै—

नारी छन् जति कंसका महलमा क्वै काल रूदै रह्या ।

यसै गरी कथावस्तु र त्यसको क्रममा पनि धेरै नै गडबडी र अशुद्धि देखिने छ । उदाहरणार्थ, कौरव सभामा शकुनीको साथ युधिष्ठिर लाई होइन वरु भीमसेनलाई जुवा खेलाएका छन्, जुवा खेल्नसके पछि लाक्षागृह दाह गराउनु गल्ती हो । लाक्षागृहवाट भाग्दा भीमले गदा प्रहार गरी बाटो बनाउनु पनि महाभारतमा नभएको कुरा हो । यही गडबडी सैरन्ध्री र कीचक वाला प्रसंगमा पनि भएको छ । कीचकवध उसकै सजीसजाउ कोठामा न भै नृत्यशालको अँध्यारो कोठामा भएको थियो । यस्तो भमेला कृष्ण र कंसको पहिलो जम्का भेटमा पनि देखिन्छ । कविले एकातिर कृष्ण द्वाररत्नकहरूलाई पराजित गर्दै अगाडि बढेको सुन्दा भयभीत भएर किल्ला, तोप, अकास, वान, विजुली तयार पारेको वर्णन छ; अर्कोतिर “राजा कंस विनोद् गरी महलमा खेल्दै त पासा थियो” भन्ने वर्णन छ जुन दुइ कुराको संगती मिल्दैन । यसैगरी कथा प्रसंगमा भागवत् र महाभारतको कुनै वास्ता राखिएको छैन—कविले मनपरी ढंगले सारा घटनालाई एकसाथ हुँडलेका छन् । तिनको एकएक चर्चा गर्नु यहाँ व्यर्थ छ ।

यसरी भाषा र काव्य मर्यादाको कुनै वास्ता नराखी, अथवा विषय

१२६ | इन्दीरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा : बालचन्द्र शर्मा

मा अति साधारण ज्ञानसम्पन्नको न्यूनता भए तापनि वसन्तले श्रीकृष्ण चरित्रको रचना गरेर नेपाली साहित्यको विकासमा कम महत्त्वको सहयोग दिएका छैनन् । यद्यपि यसमा विद्यारण्य केशरीको द्रौपदीस्तुतिमा जत्तिको भावव्यञ्जना र सरसता छैन तथापि श्री कृष्णको जीवन आख्यानको अति साधारण वर्णन खण्डित र वेसिलसिला शैलीमा लेखे तापनि प्राप्य रचनाहरूमध्ये कुनै पनि अर्थमा यसलाई हाश्रो भाषाको प्रथम स्वतन्त्र खण्डकाव्य हो भन्न सकिन्छ ।

स्मरणीय कुरा छ कि संस्कृतका साहित्याचार्यहरूले महाकाव्य भन्ने खण्डकाव्यका पनि केही निश्चित रूप, मर्यादा र लक्षण बताएका छन् । खण्डकाव्यमा कुनै विशिष्ट नायकको जीवन कथाको एक विशिष्ट अंश भिकेर स्वतन्त्र पद्य-प्रबन्ध प्रस्तुत गर्नु पर्दछ । तर वसन्तले यसो नगरी कृष्णको जन्मदेखि स्वर्गारोहण सम्मको घटना-क्रम लिएका छन् । यदि यसमा काव्यका अरु आवश्यक तत्व पनि सन्निहित हुन सकेका भए यो महाकाव्यको वस्तु हुने थियो । तर, वसन्तले त घटना वर्णनमा शृंखला-वद्धता र प्रवाहसम्म कायम राख्न सकेका छैनन् । तर आख्यान कुनै ढंगले तपसिली र गार्हिक खस्रोपनाको साथ भन्ने बित्तिकै अर्को आख्यान शुरु गरिहालेका छन् । यसले वर्णनमा अतिशय रूखोपन आएको छ । काव्यमा जुन कल्पनाको मनोहारिता, उक्तिको वैचित्र्य, र वर्णनमा सरस-प्रवाह हुनुपर्दछ त्यो वसन्तमा शून्य छ । यस दृष्टिले विद्यारण्यकेशरीको द्रौपदीस्तुति र यदुनाथ पोखरेलको कृष्णचरित्र धेरै उत्तम देखिन्छन् । हो, यति भन्न सकिन्छ कि अति-साधारण ज्ञान भएका कविले अक्षर-ज्ञानसम्पन्न भएका वर्गीलाई अति प्रख्यात भएका कृष्णको आख्यान उनकै भाषामा दिएर सर्व-

प्रगति

साधारणको स्तोत्रपाठको आवश्यकतापूर्ति गरे। रचनाको अन्तमा पाठ-महिमावारे कविले जुन छन्द लेखेका छन् त्यसमा पनि लेख्ने र पाठ गर्ने दुवैको निमित्त धर्म अर्थ, काम, मोक्षको लाभको यस्तै चर्चा भएको छ।

यसरी काव्य-रचनाको प्रभाव र प्रयोजन दुवैको ज्ञान नभए तापनि वसन्तमा दुइ एक कुरा विशेष विचारणीय ढंगले भेटिन्छ। इतिहास विरुद्धता भए पनि बलरामको चारधाम र पञ्चतीर्थ यात्राको चर्चामा नेपाली समाजको वृत्ति देखिन्छ। यसै गरी पाण्डव-कौरवको द्यूत-क्रीडामा नेपाली थरकी र पासा खेलाई देखिएको छ। यस दिशामा निम्नलिखित श्लोक अझै महत्वपूर्ण छ—

येती शब्द सुनेर कश विरले डाकेर मन्त्री तहाँ।

सल्लाहै गरी भारदारहरूको हाजीरू लिया छिन् महाँ ॥

आपनू खर्खजना तयारू गरिवरी लस्कर लियो साथमा।

किल्ला तोप अकास बाण बिजुली सञ्जित गय्यो भोकसा ॥

यस वर्णनमा अंग्रेजहरूसित पराजित भए तापनि नेपाली शक्ति भीमसेन थापाको नेतृत्वमा जस्तो हौतला देखाउँदै थियो अथवा युद्धको जस्तो प्रबन्ध गर्दै थियो त्यसको एक साधारण तथा स्पष्ट चित्र उपस्थित भएको छ। यसरी वसन्तले यदुनाथ पोखरेलका स्तुतिपद्यहरूको सम्भवतः भूमिका तयार पारेका छन्।

युद्धको भारी तयारी भैरहे तापनि तत्कालीन नेपालको सामान्य सामाजिक मानसमा कम्पनीसितको युद्धमा पराजयले जुन आघात पुऱ्याएको थियो त्यसको हलुका छाया पनि वसन्तमा पाइन्छ। यो

१२८ | इन्दीरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्त शर्मा : बालचन्द्र शर्मा

असर निर्गुण र वेदान्तवादी भक्तिको रूपमा आएको छ । स्मरणीय कुरा छ कि मुस्लिम उत्कर्षले लाचार भारतीय समाजले पनि यस्तै प्रवृत्ति देखाएको थियो, जसलाई वैष्णव आचार्यहरूले भागवतको आधारमा अभै विस्तृत र गम्भीर तुल्याएका थिए । केही भारतीय भाव धाराको धक्काले, र केही युद्धोपरान्तको उकुसमुकुसले यो अन्तर्मुखी वृत्ति र सुखको चरमस्थल आफैँभित्र खोज्ने आह्वानको छाया वसन्तको र-च नामा श्रीकृष्णलाई ईश्वरमानी उनलाई 'पुरुष' संज्ञा दिनुले देखाउँछ । जस्तै—

अक्कासूर मृतक भयो भनि सुनी ऊठी वृकासुर् गयो ।
तेसूले गर्व गरी बहुत् गरजँदा त्यो देश कम्पित भयो ॥
युद्धै गर् भनि कृष्णका नजिकमा आयो असुर् त्यो जसै ।
तेसूको प्राण हरण गन्या पुरुषले मङ्गल भयो घेर् तसै ॥

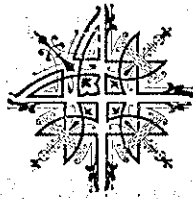
❀ ❀ ❀ ❀

मारी कंसकनै तहाँ प्रभुजिले मस्तिकू विदारी दिया ।
फोया बन्धन उग्रसेन कन पो राज्याभिषेकै दिया ॥
फेरी श्रीवसुदेव देवकिहरू थीया कठिन्, कैदमा ।
तिन्को दुःख हरण गन्या पुरुषले आफैँ गई शोकमा ॥

यसैगरी १६४ श्लोकमा निर्गुणपन्थीहरूद्वारा प्रचारित घटको उल्लेख छ, र १६८ श्लोकमा कविले आफ्नो जन्मलाई औतार लीया हरी भपी अहं ब्रह्मास्मिको नारा बुलन्द गरेका छन् । निश्चय नै यो कुरा योजनानुसार अथवा कविले जानाजानी गरेका छैनन् । यसो भएको भए कृष्णको जुन रूप कविको रचनामा देखिन्छ त्यसमा वेदान्त अथवा

निर्गुणवादको रंग सफासँग पोतिते थियो ; जसको प्रचार भारतमा धेरै अधिदेखि भइरहेको थियो । वसन्तले यो ज्ञान फिरन्ता साधूहरू र उनका मण्डलीमा बसेर ज्ञानगुणको चर्चा सुनेर आउने साधारण व्यक्तिबाट यो वृत्ति टिपेका थिए, त्यसैले न वेदान्तवादको रंग उनमा खुल्यो, न कृष्णको सम्पूर्ण लौकिक पथकै रूप खडा भयो । तर, जे होस् वसन्तले यी दुई चार शब्द द्वारा पनि युगको सामान्य भावना देखाए जसको आधारमा पछि अध्यात्म रामायण र रामगीताको अनुवाद र अम्भैपछि क्रमानुसार जाँदै बुद्धिविनोद जस्ता रचना आए ।

अन्ततोगत्वा गुणभन्दा त्रुटि नै बढता भए तापनि वसन्त हाम्रो साहित्यिक विकासक्रममा नबित्ति सक्ता छन् । प्राप्य रचनाहरूमध्ये उनमै सर्वप्रथम पादपूर्तिको निमित्त भाषा सम्बन्धी ती सबै त्रुटि भेटिने छन् जसबाट अत्याधुनिक युगसम्म हाम्रो साहित्यले मुक्ति पाउन सकेन । विषय-वस्तु पनि सर्वविदित, भाषा पनि साधारणतः सामान्य जनमा चलने र शैली पनि काम चलाउ र छन्द पनि शादूर्लविक्रीडित, नेपाली समाजमा पहिलेदेखि प्रचलित—अपनाएर वसन्त कवि कम-से-कम आफ्नो समयमा निकै लोकप्रिय भए ।

प्रगतिशील साहित्यको समस्या

धनुषचन्द्र गौतम

साहित्यमा प्रगतिशीलता भनेको केहो ? यसका मान्यता र स्थापनाहरू के के हुन् ? कस्तो खालको रचनालाई प्रगतिशील भन्ने प्रगतिशील साहित्यक वा रचनाकार नेपाली साहित्यमा को र कति छन्, आदि यस्तो प्रश्न छन् जसबारे कतिपय निबन्धादि लेखिए र बीच-बीचमा चर्चा चले तापनि स्पष्टतवरबाट कुनै परिभाषा निर्धारित भएको छैन। स्वयं प्रगतिशील रचनाकार पनि यस विषयमा अलमलिएका छन् एक मत हुन सकेको छैन।

प्रगतिशील साहित्यको व्याख्या जुन किसिमबाट आजसम्म भएको छ त्यसले उक्त प्रश्नलाई सजिलोसिन खुकुल्याउनका रूढा भन अलमयाइ-दिएको छ। यही कारण हो कि आज प्रगतिशील साहित्यको बारे भ्रामक धारणा दुवै पक्षमा रहन गएको छ, चाहे ती प्रगतिशील साहित्यको विरोधी हुन् वा समर्थक। प्रमुख रूपमा निम्नलिखित भ्रामक धारणाहरू नै देखापरेका छन्।.... ..

- १ माकर्सतीय मतवाद-पोषक साहित्य नै प्रगतिशील साहित्य हो।
- २ देशको जन-आन्दोलनको प्रत्यक्ष समर्थन गर्ने र शासनको विरोधमा आवाज उठाउने रचनामात्र प्रगतिशीलताको कोटिमा आउँछ।
- ३ साम्राज्यवादी हस्तक्षेप अथवा देशको अर्ध-सामन्ती व्यवस्था-

माथि प्रत्यक्ष चोट पुऱ्याउने कृति नै प्रगतिशील साहित्य हो ।

४ सुस्पष्ट तवरबाट जनवादी क्रान्तिको मार्ग निर्देशन गर्ने साहित्यले मात्र प्रगतिशीलताको दावा गर्न सक्दछ ।

यी नै धारणहरू हुन् जसबाट आजको प्रगतिशील साहित्य आक्रान्त छ । मार्क्सवादी दर्शनमा आस्था राख्नु जनान्दोलनको समर्थन गर्नु देशको अर्थ-सामन्ती-व्यवस्थाको जरो उखेल्नु र त्यसलाई देवा दिने साम्राज्यवादी प्रचार एवं प्रसारलाई रोक्नु वास्तवमा एक अर्द्ध-औप-निवेशिक देशको प्रगतिशील साहित्यको सहज धर्म र प्रमुख गुण हो । उक्त तथ्यलाई वेवास्ता गरेर साहित्य फस्टाउन सक्तछ र प्रगतिशील रहिरहन्छ कसले भन्ला ? तर यी नै उद्देश्यले तयार पारिएका कृतिमात्र प्रगतिशील हुन् अन्य रचना अप्रगतिशील प्रतिक्रियावादी वा बेकम्मा भनेर किटनु साहित्यका लागि स्वास्थ्यकर होइन । यस संकीर्ण धारणाले साहित्यको परिधि भन्न साँगुरिएर जान्छ । साहित्यको श्रीवृद्धि हुनु कता-कता दिन-दिनै स्रोत सुक्दै जान सम्भावना हुन्छ ।

आज कुनै स्थानमा औलो राखेर संवैकालागि निश्चित तवरबाट ढलौटे परिभाषा दिएर प्रगतिशील साहित्यको व्याख्या गर्न सकिन्न । देशकाल र परिस्थितिको परिवर्तनले यसका मान्यता र स्थापनामा पनि अदल बदल भइरहन्छ । आज हाम्रो देशको परिस्थिति-अनुसार जस्तो रचनाको खाँचो छ पछि अन्य वातावरणमा त्यस कोटिका रचना अनावश्यक ठहरिन सक्तछ । अतः प्रगतिशील साहित्यको व्याख्या गर्दा देशको तत्कालीन आर्थिक, राजनैतिक र समाजिक

१३२ | प्रगतिशील साहित्यको समस्या : धनुषचन्द्र गौतम

अवस्थाको वास्तविक मूल्यांकन र विश्लेषण नगरी हुन्न । साहित्यले समाजको निर्माण गर्दैन बरू समाज र तत्कालीन सामाजिक विचार-धाराले साहित्यको सृजना गर्दछ । कुनै रचनाकारले यस्तो गहकिलो साहित्यको सृजना गर्न सक्तैन जसमा देशकाल र वातावरणको छाप न होस् । साहित्य भनेको असीम आकाशघाट भर्ने कुनै पवित्र विन्दु होइन जो कि समाजको फोहर आर्थिक र राजनैतिक परिस्थितिबाट अलगिएर फैलोस् फुलोस् । कुनै पनि यस्तो शुद्ध पवित्र र ब्रह्मानन्द सहोदर साहित्यको आजसम्म सृजना भएको छैन जो कि देश-कालको सीमा नाघेर शाश्वत वा चिरस्थायी भएको होस् । यस्तो साहित्य दुसाउनासाथै मृतप्राय भएर गएको छ, जसमा तत्कालीन सामाजिक छाप छैन ।

हाम्रो देशको राजनैतिक सामाजिक र आर्थिक परिस्थितिको संक्षेपमा मूल्यांकन गर्न हो भने यस तथ्यमा कसैको मतभेद होवैन कि प्रजातन्त्रोत्तर राजनैतिक र आर्थिक वातावरणले देशव्यापी निराशा फैलाएको छ । केही मानिस सुख र ऐश्वर्यको जीवन बिताइरहे तापनि आज जनताको जीवन स्तर घट्दै गएको छ । सारा देशवासीले आशाको जुन एक सपना सँगालेका थियो त्यो निराशा र अभावको धूर्वाले घमिलिइ सकेको छ । देशका बुद्धिजीवी मध्यमवर्गी समुदायको अवस्था दैनैदिन शोचनीय हुँदै गएको छ । हाम्रो देशका प्रायः सबैजसो लेखक र साहित्यिक मध्यमवर्गीय भएकाले उनीहरूले पनि देशव्यापी निराशा-घाट आफूलाई बेग्ल्याउन सकेको छैनन् । उनीहरूको रचनामा पनि यसको प्रभाव पनु आवश्यक भावी छ ।

उता सामन्तवादी व्यवस्थाको पृष्ठपोषक अनेक लुठी-कुडी जातिः

भेद र अन्धविश्वासले समाजलाई डसिरहेको छ । ईश्वर र धर्मको नाममा मठाधीश र पुरोहितहरूले मानिसको अज्ञानताबाट बाटो पाएर चुस्न छाडेका छैनन् । को भन्न सक्छ कि बाल-विवाह, बहु-विवाह र असहाय विधवाहरूको करुण क्रन्दनबाट हाम्रो समाज मुक्त भइसकेको छ ।

अतः यस्तो अवस्थामा हाम्रो देशको प्रगतिशील साहित्यको बान्गी कततो हुनु पर्दछ ? देशको उक्त परिस्थितिको सम्भन्धा राखेमा प्रगतिशील साहित्यको रूप र रेखा तयार पार्न गाह्रो हुँदैन । आफै-आफ मस्तिष्कमा एउटा आकार जस्तो खिचिएर आउँछ । आजको प्रगतिशील साहित्यको परिधि निकै विस्तृत र व्यापक हुने छ । अतः त्यसको परिभाषा पनि त्यही अनुरूप निर्धारित नगरी हुन्न । अवश्य त्यस्तो साहित्य प्रगतिशील हो, जसले कलात्मकताको गाढा रङ चढाएर सामन्ती अर्धव्यवस्था र अमानवीय शोषणको विरोध गर्छ, देशको प्रतिष्ठयावादी शासन-व्यवस्था र भ्रष्टाचारको वास्तविक चित्रण गरेर देखाउँछ, साम्राज्यवादी ताकतले अप्रत्यक्षरूपमा देशको घाँटी अठ्याएकोमा सबैलाई सचेत गर्दछ र साथै एक निर्दिष्ट पथतिर अल्ल्याउँछ ; जहाँ पुगेर सबै उन्मुक्त-भई शान्तिको सुस्केरा लिन सक्छन् । आशाप्रद भविष्यको निर्माण गर्ने छन् । वास्तवमा प्रगतिशील साहित्यको प्रधान रूप त यही हो, जसको आवश्यकता आज हाम्रो देशलाई छ । तर यो बिर्सिनु हुन्न कि हाम्रो देशलाई आज जस्तो साहित्यको पनि खाँचो छ—जसले समाजको रूढी-बुढीको च्यान खनोस्, जाति-पाति र साम्प्रदायिक विषमतालाई उडाएर सखाप पारोस्, निराशाको दहमा डुबेर पिल्लिरहेकी विधवाको आँसु पुछोस्, सबैलाई यसको विरोधमा लड्न कम्मर कस्ने आह्वान गरोस् ।

१३४ प्रगतिशील साहित्यको समस्या : धनुषचन्द्र गौतम

त्यतिमात्र होइन प्रगतिशील साहित्यले आजको युगमा राष्ट्रीय सीमानाभिन्न नै सीमित हुनु पनि छैन। अन्तरराष्ट्रीय उथल-पुथलबाट उदासीन रहेर बस्ने होइन, बरन आफ्नो कृतिमा त्यसैको उल्लेख हुनै पर्दछ। युद्ध-लिपु राष्ट्रहरू आज पनि महासमरकालागि पृष्ठभूमि तयार पार्दै छन् र अनेक संहारकारी शस्त्रहरूको धमाधम निर्माण गराउँदै छन्। उपनिवेशवादको अन्त भएको छैन र आज पनि कालो-गोरोको रङ्गभेद-नीति अपनाइएकै छ। प्रगतिशील साहित्यको कर्तव्य हो उक्त अमानवीय नीतिप्रति सबैलाई सजग गराउने र अन्तरराष्ट्रीय विरोधको स्वरलाई पुष्ट पार्ने। युद्ध-विरोधी शान्तिको भावना जागृत गर्ने र साथै त्यस सशक्त शान्तिको संगठित प्रति विश्वास उब्जाउने। विश्व-बन्धुत्व सहअस्तित्व र मानववादी भावनाको सृजना गराउने। साथै यस्तो साहित्य पनि हामीलाई चाहिएको छ, जसमा स्वस्थ प्रेमको उल्लेख होस्, मिलन-विरहको उल्लास र उच्छ्वास होस् र होस्, हास्य र व्यंगको चमत्कारी उपयोग। यसता कोटीका समस्त रचनालाई हाम्रो स्वस्थ र प्रगतिशील भन्न सक्तछौं जसले उमंग, उत्साह र आशाको सृष्टि गर्छ, उँभो उक्लने क्षीण संकेतसम्म पनि दिन्छ। मनुष्यलाई भाग्यवादी परमुखापेक्षी परिस्थितिको कमारो र पलायनवादी नदेखाएर केही स्वाभाविक दुर्बलता भए तापनि सामान्य-रूपमा आँटिलो, हिम्मती र भविष्य-प्रति आस्था राख्ने देखाओस्।

प्रायः प्रगतिशील आलोचकहरूबाट कुनै रचना बार पहिलो प्रश्न गरिन्छ—यसले के सङ्केत दिन्छ, कसको बाटोदिर निर्देश गर्दछ र त्यो बाटो प्रगति र उत्थानको हो वा विनाश र पतनको? हरेक लेखकको रचना कुनै कार्यक्रम वा घोषणापत्र होइन जसले

प्रत्यक्ष तवरबाट पाठकलाई मुक्ति वा प्रगतिको बाटोतिर डोर्‍याउने पर्दछ। लेखकले आफ्नो कृतिमा अनुभूति र लालित्यको गाम्भीर्य राखेर निर्दिष्ट दिशा देखाउनु पर्दछ भन्ने कुरामा कसको मत बाभला? तर साहित्यको प्रगतिशीलता यसैमा निर्भर गर्दैन, यो सबै कृतिकालागि अनिवार्य छैन। अतः जसले देशमा आर्थिक राज-नैतिक वा सामाजिक कुवस्थाजन्य दुर्बलताहरूको चित्रण गर्दछ, निराशामय कालो वातावरणको यथार्थवादी र सजीव रूप देखाउँछ भने त्यो सदा भर्त्सनीय छ भन्न सकिन्न। के यस्ता यथार्थवादी कृति उक्त पतितावस्थाको यथासक्य परिवर्तन अपेक्षित छ भन्ने प्रेरणा प्रदान गर्न सक्तैन? यथार्थवादी कृतिले अप्रत्यक्षरूपमा त्यही निर्दिष्ट दिशातिर देखाउँछ। यसले पनि रातको अन्वकारमय घुम्टो च्यातेर शरीरको अंग-प्रत्यंगमा नवस्फूर्ति सञ्चार गर्न घाम झुल्किने छ भन्ने सङ्केत अवश्य दिन्छ। तर रचनाको पारख गर्दा यो ध्यान त राख्ने पर्दछ कि लेखक कहीं यथार्थवाद र यथातथ्य चित्रणको आडमा अश्लील र कुत्सित रचनाको सृष्टि त गरिरहेको छैन। आफ्नो कमजोरी ढाक्न वास्तविकताको नाममा प्रकृतवादी रचना गरेर पाठकको मुखमा नाल र रञ्जानको हिलो छ्याप्नु कुनै यथार्थवाद होइन। यथार्थवादी र प्रकृतवादी रचनाको स्वरको वैभिन्न तत्काल सुनिन्छ। प्रकृतवादी रचना भन्दछ— जीवन यस्तै नाल र रञ्जान हो, हिजो यस्तो थियो, आज यस्तै छ, भविष्यमा पनि यस्तै रहिरहन्छ। अतः जीवनको विकृतिलाई अँगालेर, लुतो कन्याएर पाएको जस्तै आनन्दको उपयोग गरिरहनुमा परिवर्तनको सपना साकार हुने छैन। उता यथार्थवादी कृति भन्दछ— दुर्गन्धले जीवन आज निसार्सि रहे तापनि शीतल र सुगन्धित समीर

१३६ | प्रगतिशील साहित्यको समस्या : धनुषचन्द्र गौतम

अवश्य बग्ने छ। यही गन्हाउने वातावरणमा रहेर पनि कतै नभागी भविष्यको उज्यालोको गीत गाऊ, धरती र जीवनमाथि रहेको त्यो अटूट श्रद्धा डग्न नदेऊ।”

प्रगतिशील साहित्यको परिभाषा गतिशील परिवर्तनशील र परिस्थिति सापेक्ष हुन्छ। गणितको गुणनफल $२ \times २ = ४$ जस्तै सधैं स्थिर रहिरहन्छ। आजको अवस्थामा साहित्यको जुन स्वरको स्वागत गरिएला, प्रमुखता दिइएला, भोलि त्यो स्वर गौण र फीका ठहरिन सक्तछ र साहित्यिकलागि अर्को नवीन स्वर-साधन बान्छनीय हुनेछ। एकाङ्किनकालागि सम्झौ कि आजको केही वर्षपछि कुनै साम्राज्यवादी शक्तिले हाम्रो देशलाई पगथीन पार्ने हमला गरयो। यतमा कुनै शंका छैन कि त्यस समय सारा देशवासी प्राणको बाजी थापेर मातृभूमिको रक्षार्थ मोर्चामा उत्रिनेछन्। देशको यस जीवनमरणको घडीमा कुनै पनि देशभक्त लेखक, साहित्य सिर्जना गर्न कमण्डलू लिएर तपोभूमितिर जाँदैन, वरन एक हातमा कलम र अर्को हातमा राइफल लिएर मोर्चामा हाम्फाल्दै जानेछ। फलतः उसको रचना पनि त्यही अनुरूप जोशीलो र निर्जीव शरीरमा नवीन रक्तको संचार गर्ने र सारा देशवासीमा देश-प्रेमको भावना मात्र भर्ने होइन, काँधमा आग्नेय-अस्त्र राखेर लड्ने प्रेरणा दिने हुन्छ। त्यस बेला विधवाको आँसु पुछ्ने, रुढि-बूढीमाथि व्यंग्य गर्ने र जातिपातिको चर्चा गर्ने रचनाले वर्जित नभए पनि आजको जस्तो प्रमुखता कदापि प्राप्त गर्दैन। उचित स्वागत पाउँदैन।

यही कारण हो कि सोवियत कवि मायको-भस्कीको रचनाममा हामी विस्फोटको प्रचण्ड स्वर सुन्दछौं। उनका गीत छहराको मीठो तानमा गाउन सकिन्न। राइफल र मेशिनगनको गडगडाहटको समयमा-अलापन सकिन्छ :—

प्रगति

“साथी हो,

जात्रौ मोर्चामा

त्यही इमान्दार कम्युनिष्ट हो

जो प्रेमको बघैचामा फर्केर जाने पुल पनि ध्वंस पारिदिन्छ

आफ्नो गीतलाई बम जस्तै विस्फोटक बनाउँ

किनकि हामीलाई एउटा रेलवे-गोदाम चकनाचूर पार्नु छ ।

—मायकोभस्की कलाको फौजप्रति घोषणाबाट ।

कविताका उक्त पंक्तिहरू बुझिए तापनि अरुलाई हृदयमा त्यस अनुभूतिको संचार हुन सक्तैन जस्तो एउटा सोवियत रूसको देशभक्त नागरिकलाई हुन्छ । किनकि उसलाई थाहा छ, उक्त कविता कुन पृष्ठभूमि र वातावरणमा लेखिएको हो । कसरी उसको देशको नवनिर्मित समाजवादी व्यवस्थालाई भस्मसात् पार्न चारैतर्फबाट चौघ राष्ट्रहरूले घातक प्रयास गरेका थिए । त्यस वखतको सोवियत साहित्यको स्वर एउटै केन्द्र-विन्दुको वरिपरि रूमल्लिरहेको थियो । त्यो हो मातृभूमिको रक्षा, जो कि तत्कालीन परिस्थितिको उपयुक्त र सुभाउँदो पनि थियो ।

तर आज नेपाली साहित्यको सामु, त्यो समस्या छैन । आजको प्रगतिशील साहित्यलाई लडि-बुढि खेल्ने फराकिलो चौर छ । यस्तो उन्मुक्त क्षेत्रलाई छाडेर यदि प्रगतिशील साहित्य सागुरो गल्ली मै रूमिल्ल-रहन्छ भने, यो नेपाली साहित्यकालागि दुर्भाग्य नभएर अरु के होला ? साहित्यको सफलता र प्रगतिशीलताको स्वीच त्यहाँ छ, जहाँ उसले व्यापकता प्राप्त गर्दछ । उदार हृदय र स्वच्छ र सकेसम्म

१३८ | प्रगतिशील साहित्यको समस्या : धनुषचन्द्र गौतम

सबैलाई अँगाली नेपाली साहित्यको उत्थानकालागि होस्ते-हैसे गर्दै मार्च गर्दछ ।

हाम्रो देशको साहित्यलाई विदेशी साहित्यको दाँजोमा राख्दा तुच्छ, सानो र भर्खर पलाइरहेको कमलो ढिस्वा जस्तै भान हुन्छ, तर भर्खर टुसाउने भारले भोलि विशाल वृत्तको रूप धारण गर्नेछ र विदेशी बटुवाले पनि यसको शीतल छहारीमा बसेर रमाउने लोभ नगर्ला भन्न सकिन्न । साहित्यको यस शैशावस्थाभा विभिन्न सीमारेखा खिचेर यसको काल-विभाजन गर्न सकिन्न । मोटामोटी तवरबाट साहित्यको प्राचीन, माध्यमिक र अर्वाचीन रूप निर्धारण गरे तापनि छिमेकको हिन्दी साहित्य जस्तो वीरगाथा-काल भक्तिकाल रीति-काल रहस्यवाद, र छायावाद र प्रगतिवादको युग तोक्न सकिन्न । साहित्यमा प्रगतिवादको श्रीगणेश कहिलेदेखि भयो भन्न सकिन्न न त यस्तो प्रगतिवादी आन्दोलनकै प्रष्टरूपमा सूत्रपात भएको उल्लेख गर्न सकिन्छ । नेपाली साहित्यमा प्रगतिशीलताबारे उल्लेख गर्दा—हिजो राती एकतन्त्री राणा शासन ढल्यो र आज बिहानदेखि प्रगतिशीलता आयो भन्नु आफ्नो साहित्यको प्राचीन प्रगतिशील परम्परालाई होच्याउनु हो । यो स्पष्ट छ कि प्रजातन्त्रोत्तर कालमा पहिलेभन्दा भाषण, लेखन आदिको स्वतन्त्रता प्राप्त भएकाले साहित्य प्रति प्रगतिशील दृष्टिकोण राख्ने लेखकहरूले संगठित हुने औसर पाएका छन् र यसकालागि एक व्यापक आन्दोलनको पनि जग बस्दै गएको छ । तर यो विर्सिन सकिन्न कि हाम्रो साहित्यमा आरम्भदेखि नै क्षीण अथवा पुष्ट प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रूपबाट यदाकदा प्रगतिशीलताको स्वर सुनिएको छ । चाहे त्यो 'मकैको खेती' गर्दा होस् वा 'बबुरा सुगाको विलौना'मा अथवा 'क्रान्ति बिना दर्ईमखु सुख-शान्ति'को गीतमा । नेपाली साहित्य

प्रगति

पलाउँदो र टुसाउँदो छ भने प्रगतिवादको विउ भर्खर छरिदै छ र
कहीं त उर्वरा भूमिको खाँचोले डल्ला फोर्नु नै बाँकी छ ।

जसरी नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी आन्दोलनको जग बस्दै छ
उसैगरी प्रगतिशील साहित्यिकहरूको नयाँ जमात सँगालिदै छ । अब
यस्तो अवस्थामा फलानो प्रगतिशील लेखक र फलानो अप्रगतिशील वा
प्रतिक्रियावादी भनेर तोक्नु दुःग्याउनु संकीर्णतावादी मनोवृत्तिको
परिचायक हुने छ । केही औँलामा गन्न सकिने दुइ-चार लेखकको कुरा
बेग्लै हो; जसले स्पष्टतया आफ्नो वाटो समातिसकेका छन् ।
आज कुनै पनि कृतिकारको मूल्यांकन गर्दा उस प्रति पूर्वनिश्चित
धारण राखेर गर्नु उचित होइन, उसको सम्बन्धित रचना विशेषकै
पारख गरेर गुण-दोष छुट्याउनु पर्दछ । एक-दुइ रचना हेर्दा कुनै
लेखकलाई एकदम प्रगतिवादी वा प्रतिक्रियावादी भनी घोषणा गर्नु
कदापि हुँदैन किनकि फैशनेबल प्रगतिशीलताको सुनौला जलप उडेर
भोलि वास्तविकता प्रकट नहोला कसले भन्न सक्छ ।

धेरै यस्ता लेखक छन्, जो कि इमानदार भएर उत्तमोत्तम वस्तुको
सृजना गर्न चाहन्छन् तर परिस्थितिले जेलिएर आफुलाई अडिग राख्न
सक्तैनन्, बीच-बीचमा धरमराउँछन् र दौर्बल्य देखापिहाल्दछ । यही
कारण हो कि नवयुवकहरूको विशाल सामुदायसित काँचमा काँच
मिलाई लम्किने र चम्किने मात्र होइन नठय-स्वर्ण विहानको विगुल
बजाउने कविलाई पनि सदा निसारिसिने वातावरणमा रहेर दिक्क मानी
कहिले काही 'एकलै हिँड्न मन लाग्छ' लेख्न बाध्य हुनु परेको छ ।

पहिले नै उल्लेख गरिसकेको छ कि, देशका प्रायः जसो मध्यम-
वर्गी साहित्यकारको रचनामा यदि निराशाको स्वर सुनिएको छ भने त्यो

ती लेखकहरूको व्यक्तिगत इच्छा अथवा चाहनाले मात्र प्रकट भएको छ भन्न साकिन्न । यो आर्थिक, राजनैतिक कुव्यवस्थाजनक देशव्यापी नैराश्यको प्रभावले गर्दा पनि हुन सक्छ । स्वयं कविको व्यक्तिगत पारिवारिक जीवन असफल रहेको हुन्छ । दाल भात र डुकुको दैनिक चिन्ताले भोकिएको, पैसाकोलागि आत्मसम्मानको पनि परवाह नराखेर जताततै दाहा डिच्छ्याउनु परेको अभाव दरिद्रताले डसिएको कविलाई त्यसमाथि यदि घरमा दिनहुँ ताना र तिरस्कारको सामना गर्नु परिरहन्छ भने, कसरी उ आफ्नो रचनामा आशाको ओजपूर्ण स्वर ल्याउन सक्छ । साथै यस निराशामय वातावरणमा देशमा जब एक सबल जनान्दोलनको एक सबल जग बसेको छैन, जनताले आफ्नो सक्तिपूर्ण आभास पाउन सकेको छैन भने, कविको रचनामा कहाँबाट आशाको स्वर झँकृत हुन्छ । भविष्य प्रति आस्था, धरतीमा विश्वास आदि कुरा बतासमा बनाइने दरवार होइनन् । त्यसकालागि एक ठोस धरातल पनि चाहिन्छ । उक्त परिस्थितिमा यदि कवि वा कथाकार, आलोचक वा उपन्यासकार ठीक बाटोबाट विचलित हुन्छन् भने ती सहानुभूतिपूर्ण आलोचनाका पात्र बन्दछन् । ती साहित्यकारलाई छ्यास्तु र प्रतिक्रियावादी भनेर डामेको साँढे जस्तै छोट्टिदिनु उचित होइन ।

कतिपय यस्ता लेखक पनि हुन्छन् जो वास्तविकताको चित्रण गर्दछन्, समाजको महारोगको तसवीर खिचेर त्यसबाट मुक्ति पाउने बाटो खोज्दछन्, तर उपयुक्त मार्ग यही हो भनेर ठम्याउन सक्तैतन् किनकि उनीहरूको दृष्टिकोण अलिभएको हुन्छ । क्रान्तिकारी विचारधाराको अभावमा आमूल परिवर्तनको पक्ष लिन सक्तैतन् । सहस्र प्वाल परेको भाङ्ग्रेकोट अझ पनि सानतुन पारेर टाली-टाली लाउन मम

पराउँदं ब्रह्म । यसता लेखकको स्वरले सुधारवादी विचारधाराकै पुष्ट्याई गर्दछ, जीर्ण पुरातनलाई त्याज्य नठानेर नवनिर्माण गर्ने प्रेरणा दिंदैन । यही कारण हो कि सुधारवादी लेखकहरूका कथा, नाटक वा उपन्यासका उठान सारै राम्रो भए तापनि बैठान साह्रै नीरस र उराठ लाग्दो हुन्छ र सैद्धान्तिक तवरबाट अल्मलिएको, केही भन्न चाहेर पनि जिब्रो चपाएको देखिन्छ । अफ कोही-कोही त ज्यादै अन्योलमा परेर कथाको दिपण्ड, गर्दछन्, एक सानो-तिनो क्रान्तपर्वको सृष्टि गराएर । यसता कृतिको नमूना स्वरूप हामी हृदयचन्द्रसिंहको 'स्वास्त्रीमान्छे' र भीमनिधि तिवारीको 'विवाह' लाई पेश गर्न सक्तछौं ।

एक खालका अरू पनि साहित्यिकहरू देखापरेका छन् जो आफ्नो रचनामा प्रकृतिको चित्ताकर्षक रमणीयताको वर्णन गर्दछन् । जसका गीतहरूमा पार्वत्य प्रान्तरमा सुसेली रहने छहराको ध्वनि गुञ्ज्दछ, हिममण्डित चुचुराको चित्र हुन्छ र त्यसमा हुन्छ त्यस पार्वत्य प्रांतिकी पर्वते बालिकाको कटाक्षको चहक महक । यसता रचना निन्दनीय होइनन् तर कविको दृष्टि त तीखो हुनै पर्दछ । कालीको तीरमा डुलि रहेकी थानसिङ्गे कान्छीको रूप र लावण्यतिर मात्र दृष्टि पर्नु हुँदैन उसले केही गरी शरीरको लाज ढाक्नलाई पहिरेकी धुजा-धुजा भएको चोलो र फरियातिर पनि कविको मनको आँखाले हेर्न सक्नु पर्दछ । तिउन टार्न सिस्नो टिप्न आफ्नी कान्छीलाई उरट्याउलो ठिटोसित जुहारी खेल्न हिंडी भन्नु यथार्थवादबाट आँखा चिम्लनु हो । दुवै चित्रको चित्रण हुनुपर्दछ—सौंदर्य र उल्लासको साथै त्यहाँको उत्पीडन र गरिबीको क्रन्दनको पनि ।

माथि केही कमजोरीहरूको उल्लेख गरिएको छ । तर

के ती दुर्बलता हुँदैमा ती लेखकहरूलाई अप्रगतिशील भन्ने ? अथवा उनीहरूका दुइ-चार रचनाहरूमात्र ध्यानमा राखेर सधैँकालागि निधारमा अप्रगतिशीलताको कालो ढुङ्गा टाँसिदिएर ती लेखकहरूबाट विदा लिने ? यसतो गर्नु सारै ठूलो भूल हुने छ । उनीहरूको रचनाको आलोचना हुनै पर्दछ, केही गरी पथभ्रान्त भएका छन भने उँभो उकाल्ने प्रयास गर्नुपर्दछ । आलोचना गर्नुपर्दछ तर होच्याउने तवरबाट होइन सच्याउने एक सत्य उद्देश्यले । यसता लेखकहरू पनि हुन्छन् जो न मार्क्सवादी नै हुँछन् न अप्रगतिशील नै । लेखकले प्रगतिशील हुनलाई उसले द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शन प्रति विश्वास राख्ने र आफूलाई मार्क्सवादी बनाउने केही आवश्यक छैन । एक वाक्यमा भन्ने हो भने - प्रगतिशील लेखकले मार्क्सवादी हुने कुनै आवश्यक छैन तर मार्क्सवादी लेखकले प्रगतिशील हुनु अत्यावश्यक र अनिवार्य छ ।

आजका रचनाहरूलाई जान्ने कसैको माथि उल्लेख भइसकेको छ । प्रगतिशील साहित्यको विशालता र भविष्यको उज्वलता माथिको परिभाषा बाटै स्पष्ट भल्किन्छ । प्रगतिशील साहित्यको मापदण्ड त्यही हो । यसतो अवस्थामा पनि कसरी प्रगतिशील साहित्यलाई मार्क्सवादको सूत्र ओकल्ने पेट र भोकको मात्र गीत गाउने र नारावाजी गर्न भन्न सकिन्छ ? आजको प्रगतिशील साहित्य आफ्नो देवलको चारैत्रौटा ढोका खोलेर भन्दछ-“आऊ यसतो साहित्यको सिर्जना गर नैराश्य र रुदनको चित्कारको ठाउँमा आशा र नवोत्थानको गीत गाई देशको जीण-शीण कुच्यवस्था-लाई हटाएर सुख र समृद्धिजे परिपूर्ण विशाल प्रासाद खडा गर ।

केही आवश्यक छैन सबैले एक उस्ताह र उमङ्ग लिएर दगुने। यस कार्यमा दत्तचित्त भएर जीवन रूपमा गर्नेहरू बलिदान हुन लागेको ठाउँमा तिमिले त्यसमा आस्था राखेर दुइटा पात मात्र भए पनि टिपिदिए हुन्छ। तिमिले अग्रगतिशील भन्ने छैन, बरु प्रगतिको समर्थक वा सहयोगी नै कहलाउने हो। तिमि आजको प्रगतिशील साहित्यको काम हो आफ्नो भन्न तर्क र गहिरो अध्ययन-द्वारा आफू-प्रति भएको समस्त भ्रम र मिथ्या धारणाहरूको निराकरण गर्नु, तीतो-मीठो दुवै तवरबाट आलोचना गर्नु। प्रगतिशीलताको अहमले पीडित भएर कसैको सुन्नुभन्दा बढ्ता आफ्नै भन्न खोज्नु कसैले भन्न पाएको छैन भन्दिहगल्नु, न्यायसङ्गत होइन। राता-राता आँखा देखाएर र पाखुरा निमोठेर कसैले प्रगतिशील साहित्यको तौल बुझ्न सक्तैन तँ तँ र म म मात्र भइरहन्छ। हृदय परिवर्तनको कुरा नमान्ने पनि पथ-भ्रान्त मानिसलाई बाटो देखाउन सकिन्न कसले भन्न सक्तछ। प्रसिद्ध प्रतिगामी फ्रेञ्च लेखक जापल सातें आलोचक मैक्सपिकार्डको शब्दमा—अक्रमिक अनिर्मित र अस्थिर तथा सदैव पलायनतर्फ अग्रसर हुने पलायनलाई नै पूर्णसत्य मान्ने विचित्र मानवको प्रतिबिम्ब प्रतिनिधित्व गर्ने थिए। तर आज उनको रचनाले युद्धको विरोध गर्ने र शांतिको सुभ-शंदेश छर्ने काम गरिरहेको छ।

प्रगतिशील साहित्य प्रति अनास्था राख्ने पथभ्रान्त हुन् र उनी-हरूको भ्रमको निराकरण गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा केहीकालगि प्रयुक्त-कतिपय यस्ता साहित्यिक पनि छन्, जो साहित्यलाई 'सत्य शिव र सुन्दर' तुल्याउने नाममा साहित्यको जन-कल्याण गर्ने परम्पराको मुहान थुन्न चाहन्छन् र आफ्नो वर्ग स्वार्थ अज्ञुण्य राख्न प्रगति-

१४४ | प्रगतिशील साहित्यको समस्या : धनुषचन्द्र गौतम

र परिवर्तदेखिन् आत्तिन्झन् । प्रगतिशील साहित्यको परिभाषा उनीहरूको आफ्नै वर्गीय दृष्टिकोणबाट तयार पारिएको हुन्छ । उनीहरूले अर्थात्-एका प्रगतिशील साहित्य विशाल जन-समुदायको कल्याण गर्दैन, केही मानिसकालागि मनोरन्जनको साधन मात्र हुन्छ । यस्ताहरूको आलोचना ध्वंसात्मक हुन्छ, बाटो देखाउने, सच्याउने खालको हुँदैन । अतः यसतासित प्रगतिशील साहित्य पञ्चधरहरूले घूँडा घसेर कलम चलाउनुपर्दछ । फिप्टीफिप्टी भनेर समझौता गर्न सकिन्न, निर्मम रूपबाट उनीहरूको विषालू स्थापनाहरूको शव-परीक्षा गरेर उनीहरूको भित्री मनसाय सबैका सामु छर्लङ्ग दर्शाई-दिनु पर्दछ । विश्व कवि रविन्द्रनाथ जसता शान्ति र सौम्यताका प्रतिमूर्तिले पनि जापानका फासिस्ट कवि नागुचीलाई पत्र पठाएर कडा शब्दमा भर्त्सना गर्नु नै उचित ठाने ।

प्रगतिवादका विरोधीहरूमध्ये केही साहित्यमा गतिरोध र मती-रोधको निरर्थक चर्चा चलाउँदछन् । आलोचना गर्ने नाममा सबैलाई उद्दण्ड, उच्छृङ्खल र वितण्डावादी भनी बक्बकाउँछन् । साथै कोही अर्काथरीका छन् जो प्रगतिशीलतालाई पलायनवाद भनेर नयाँथिसिस दिन खोज्दछन् र सरकारी भ्रष्टाचारको आलोचना गर्नेलाई सरकारी जागीर नपाएर, रेडियोबाट बोल्न अथवा भर्ती हुन नपाएर साहित्य प्रति लान्छना गर्ने भन्दछन् । यसता निरर्थक चिच्याहटको जवाफ शान्त, गम्भीर मुँटुमा विभूने तर्कद्वारा जवाफ दिनु-पर्दछ, न कि उनीहरूभन्दा बढता घोक्रो फुलाएर बम्कने । जति-जति साहित्यमा प्रगतिवादको आन्दोलनले तीव्ररूप लिँदै जान्छ, त्यही अनुरूप यसले विरोध र आक्षेपको चोट सहनु पर्दछ । तर सदा प्रयोग गरिने घिरिसएको आक्षेप मात्र वर्षाई रहे भने उनीहरूको अरण्य-रोदन

भएर जानेछ । निर्विवाद रूपवाट भन्न सकिन्छ कि अनेक बाधाहरू आइपरे तापनि प्रगतिशील साहित्यको भविष्य चहकिलो छ तर यो भन्न सकिँदैन कि आजको हाँघो नवजात प्रगतिशील साहित्य जे जति देखापरेको छ, दोष-मुक्त र सशक्त छ । प्रजातन्त्रोत्तर कालमा प्रगतिशील साहित्यको नाममा जे-जति रचना देखापरेका छन् ती सबको उद्देश्य प्रति कुनै शंका गर्न सकिन्न तापनि तिनमा यथेष्ट दुर्बलता छ । विशेषरूपले निम्न दुर्बलताहरू नै देखा परेका छन् :—

- १ कलात्मकता र अनुभूतिको नितान्त अभाव
- २ रचनामा एकाङ्गी दृष्टिकोण
- ३ प्राचीन कृतिहरू-प्रति अवैज्ञानिक दृष्टिकोण
- ४ जनतासित पार्थक्य

नेपाली साहित्यका सबै-जसो आलोचकको भनाइ छ कि प्रगतिशील रचनाहरूमा अनुभूतिको गहिरोपना र कलात्मक अभिव्यञ्जनाको अभाव छ । जहाँसम्म उक्त आलोचनाको प्रश्न छ, त्यसको सत्यता प्रति शंका गर्न सकिन्न, नम्र भएर स्वीकार गर्ने पर्दछ । कविता होस् वा कहानी, मूल्याङ्कन होस् वा आलोचना । आलोचनात्मक निबन्ध जे-जति देखा परेका छन् ती सबै विषय-वस्तुको गन्डुँगो भारले थिचिएका हुन्छन् । तिनमा चिरस्थायी प्रभाव पार्ने शक्ति हुँदैन । कविता आम-सभाको मंचमा गाउने लायको मात्र हुन्छ र कथा-हरूले भाषणको रूप लिन्छ । कविता, कथा लेखनमा र पर्चा र पोष्टर तयार पार्नमा यथेष्ट अन्तर छ । रचानको रूपरेखा मस्तिष्कले तयार पारे पनि त्यसको स्रोत हृदयवाट फुट्नु पर्दछ, अनि मात्र अरूको हृदयमा पनि त्यसले स्थान पाउन सक्तछ । रचना कुनै यसता हुन्छन् कि एक

१४६ | प्रगतिशील साहित्यको समस्या 1: धनुषचन्द्र गौतम

पृष्ठ पढ्दैमा दिक्क लागेर आउँछ, टुङ्ग्याइसकेपछि केही समयमा नै त्यस रचनाका पात्रहरू पाठकको मनबाट धमिलिदै जान्छन् र विषयको प्लट समेत भुसुकै बिसिन्छ। अर्कोतिर यसता रचना पनि हुन्छन् जो समाप्त हुँदा मनका सारा तार भनभनाई दिन्छ र धेरै दिनसम्म पनि कथानक र पात्रहरू पाठकको मानसमा सजीव रहिरहन्छन्। गोर्कीको प्याभेल, डस्टोएव्स्कीको क्रिस्टन सोनिया र प्रेमन्द्रको होरी आदि यस्तै सशक्त चरित्र हुन्, जसको संझना हतपती मनबाट मेटिदैन। साथै यस्तै रचना युगानुयुसम्म सम्मानित पनि हुन्छन्। किनकि यी रचनाहरूमा विषय वस्तुको समावेशका साथै अनुभूतिको गहिरोपन, अभिव्यक्ति-वैचित्र्य र कल्पनाको बाक्लो रङ हुन्छ। प्रगतिशील रचना भन्दैमा कल्पनाको अभाव किन हुनु? कल्पनाको पखेटा हालेर जति माथि कावा खाइरहे पनि हुन्छ, यदि उसमा ओर्लेर निश्चित स्थानमा आउन सक्ने क्षमता छ भने। त्यसैगरी अतिशयोक्ति र अतिरञ्जनाको आश्रय लिएर रचनालाई सुस्वादु बनाउनमा पछि हट्नु हुन्न। यदि त्यसले गर्दा यथार्थसित नाता टुट्ने आशंका छैन भने मात्र। यी सब कुरामा ध्यान नदिनु आजको प्रगतिशील साहित्यको कमजोरी हो। यी कमजोरीहरूलाई नपन्छाएसम्म रचना सबका लागि ग्राह्य हुँदैन।

अहिलेसम्म देखा पारेका रचनाहरूको अर्को दुर्बलता हो तिनमा भएको एकोहरोपना—विचार धारामा र विषय वस्तुको छनाइमा। विचारधाराका एकोहरोपनाको प्रमुख कारण हो गम्भीर अध्ययनको अभाव। मार्क्सवादी साहित्यको मात्र टपटुईया अध्ययन गर्नाले दिमाग स्वच्छ पार्नुकोसाटो अझ भन् अल्भेर जान्छ, जसको प्रतिक्रिया लेखकको रचनामा पर्दछ। अध्ययन विशाल विस्तृत हुनै

प्रगति

पर्दछ । आफ्नो साहित्यको प्राचीन कृतिहरूको अवलोकन अध्ययन र अनुशीलन पनि गर्नु पर्दछ । यसको अभावले लेखकको दृष्टिकोण एकाङ्गी हुन्छ र रचनाहरू पनि एकोहरो हुनजान्छन् । यही कारण हो कि लेखकहरू आफ्नो रचनामा प्रायः जसो एकै प्रकार को तर्क उपस्थित गर्दछन्, विषय वस्तु छान्दछन् । रचनाहरूमा नवीनता ल्याउने प्रयास पनि गरिँदैन, ल्याउन पनि सक्तैनन् केवल अध्ययनको अभावले गर्दा । कुनै पनि रचनाको विषय वस्तुको छनोट गर्दा जीवनका हरेक अंगलाई चित्रित गर्ने प्रयास गरिन्छ । सरकार, शासक, पार्टी विरोधी, माग्ने, निर्धन, नाङ्गी-स्त्री अथवा किसानको शोषण-दोहन बारे मात्र धेरै-जसो रचनाहरू लेखिएका हुन्छन् र उक्त विषयमा लेख्नु नै प्रगतिशीलता ठानिएको छ । यस्ता रचनाहरूको पनि आज हाम्रो देशलाई आवश्यकता छ तर यस्ता चार-पाँच विषयवस्तुको परिधिभित्र सबैको लेखनी दौडिगह्यो भने अरु अंगको पूर्ति कसरी हुने ? यसले प्रगतिशील साहित्यको व्यापक परम्परालाई खुम्च्याउँदछ । जीवनको हरेक अंगलाई छुने सर्वतोमुखी रचनाहरूको बाढी आज हाम्रो साहित्यमा ल्याउनु परेको छ । के पति-पत्नीको मधुर जीवनको र तिनीहरूकाबीचको ठट्याक-ठुटुकको कलापूर्ण चित्र उतार्न सकिन्छ ? आर्थिक विपन्नताले दाजू-भाइ र पिता-पुत्रको आनन्दमय जीवन बिथोलिएको पारिवारिक कलह उठेको इत्यादि साकार कुराहरूलाई रचनामा देखाउन सक्तैनौ ? भनाइको मतलब यो हो कि हाम्रो क्यानबस निकै फराकिलो हुनुपर्दछ जसमा विभिन्न खालका चित्रहरू खिचन सकियोस् । शोषण-दोहन र त्यसको विरोधमा उठेको शक्तिशाली तत्वको तसवीर साथ आजको हाम्रो समाजको कुहिएको मान्यता र स्थापनालाई गिज्याउने

र व्यंग्य गर्ने काट्टून जस्ता रचनाहरू पनि हामीलाई चाहिएका छन् । यस खालका रचनाको पनि निकै आवश्यकता समझेर लेखेको खण्डमा असफल हुने कुनै कारण छैन । तर एकोइरोपनाले गर्दा हाम्रो लेखकहरूको आँखा अन्त पर्ने दिँदैन । यस्ता अन्य विषयहरूको चुनाव गर्दा घाँटीमा अप्रगतिशीलताको घाँडो भुण्डिएला भन्ने डर आज धेरै लेखकमा भएको बुझिन्छ तर यसतो धारणा एकदम निराधार र असत्य विचार मात्र हो ।

“प्राचीन साहित्यलाई सामन्ती पूँजीवादी र पलायनवादी नाना-थरीका वादले आरोपति गरी निकृष्ट, तुच्छ र हेय भन्दछन् ।” —भन्ने आरोप प्रगतिशील लेखकहरूमाथि लगाइन्छ । कुनै बेला उक्त धारणा थियो होला र आज पनि प्रगतिशीलताको नाममा केही-केहीले यस विचारलाई तोड्न सकेका छैनन् होला भन्दैमा समस्त प्रगतिशील साहित्यकै यही विचारधारा आज पनि छ र प्राचीन साहित्यको उपेक्षा गर्दछन् भन्नु निराधार हो । सामान्य तवरबाट आज सारा लेखक र साहित्यकार प्राचीन कृति प्रति नतमस्तक छन् र त्यसको मूल्य सम्झिन्छन् । बरु आजको समस्या हो यस प्राचीन साहित्य प्रति वैज्ञानिक दृष्टिकोणको अभावको कुरा । प्राचीन साहित्यको श्रद्धा र आदर गर्ने नाममा अन्ध भक्तिको आशंका छ । कुनै प्राचीन कृतिको मूल्यांकन गर्दा तत्कालीन परिस्थितिमा समाजका मान्यता वा धारणा यो थियो अतः लेखकको हेराइ पनि तदनुरूप हुन गएको हो भन्नु तर्कसंगत हुँदैन । प्राचीन कृतिको आदर गर्दा तत्कालीन परिस्थितिको ध्यान यसैकालागि राख्नु परेको छ कि आजको युगमा लेखकको विचारधारा पछाडिएको भए पनि त्यस बेलाको सामाजिक

धारणाभन्दा आंशिक रूपमा पनि माथि उठेको छ कि छैन भनी हेर्न । प्राचीन रचनाको कदर तबै हुन्छ, जब सो रचना आफ्नो समसामयिक स्थापनाहरूभन्दा केही माथि उठेको हुन्छ । त्यस बखतका परिचित कवि भानुभक्तले आफूलाई कुलीन र सम्पन्न ठाने तापनि एउटा अदना घाँसीको विचारलाई उच्च ठानेर स्वागत गर्दछन् । अवश्य नै यो कविको उच्चताको चिन्ह हो । तर जहाँ भानुभक्त हाँस्ने काम त वेश्याको हो, कुलीन नारीको होइन भन्दछन्, त्यहाँ उनको दुर्बलता देखिन्छ । नारी प्रति जुन विचार तत्कालीन समाजमा थियो त्यसभन्दा एक इन्च पनि माथि भानुभक्त उक्लेको हामी पाउँदैनौ । तुलसी प्रति अन्ध-स्रद्धा भएका कति आलोचकले शुद्र गँवार र नारीलाई ठटाउनै पर्दछ, भन्ने उनको प्रसिद्ध चौपाइलाई क्षेपक आदि भनेर ढाक-झोप गर्ने नीति लिएका छन् । यो कमजोरीले तुलसीको विशाल व्यक्तित्व र कृतिको उच्चतमा चोट पाउँन । भानु वा तुलसीको महत्ता कम हुने कुरा छैन तर कृत्रिम तर्कले ढाक-झोप गर्नु अवश्य नै आलोचनाको अवैज्ञानिक पद्धति हो ।

अर्को प्रश्न जसमा कि प्रगतिशील साहित्यका केही लेखक अल्भि-रहेका छन्, त्यो हो कुनै कृति शाश्वत, सनातन र चिरस्थायी हुन्छ कि हुँदैन ? साहित्यको चिरस्थायित्वमा विश्वास नगर्नेलाई तर्क दिइन्छ कि कुनै बेला लेखिएको साहित्य सर्वदाकालागि प्रगतिशील र अवस्था सुहाउँदो प्रेरणादायक हुनुको मतलब हो त्यस साहित्यानुकूलको परिस्थिति बनिरहनु । साथै ज्यामितिको सूत्रको रूपमा स्थापित गरिन्छ कि यदि त्यस साहित्यले आजको युगको प्रतिनिधित्व गर्दैन भने त्यो प्रगतिशील वा शाश्वत पनि हुन सक्तैन । अन्ति यो पनि भनेको सुनिन्छ कि प्राचीन रचना, जो कि सम्मत्ती व्यवस्थामा रहेर

१५० | प्रगतिशील साहित्यको समस्या : धनुषचन्द्र गौतम

लेखिएका हुन, कसरी प्रगतिशील हुनसक्छन् जब कि सामाजमा सामन्ती व्यवस्था र धारणा व्याप्त थियो। शासक-वर्गकै विचारको राइ-दाइ थियो। साच्चि भनुं भने उक्त धारणाहरू फितला छन्। अतः यसता भ्रमलाई चाँडै नै पन्छाउन सकिन्छ। कुनै पनि यसतो सामाजिक व्यवस्थामा जहाँ मानव-द्वारा मानवको शोषण हुन्छ, त्यहाँ निरन्तर दुइ विचारधाराको संघर्ष चलिरहेको हुन्छ। सत्ताधारी शोषक, बहुसंख्यक शोषित। शोषकहरूको विचारधाराको प्रमुखता हुने नै भयो किनकि त्यसलाई तत्कालीन शासन-यन्त्रले टेवा दिएको हुन्छ। आर्को पक्षको विचारधारा, जो कि बहुमतको विचारधारा हुन्छ — जतिसुकै थिचथाच पारे पनि भिन्नभिन्नै सलिकदै गइरहेको हुन्छ। अतः उक्त व्यवस्थामा तयार भएका सबै कृति अप्रगतिशील हुन सक्तैनन्। प्रगतिशील रचनाको स्वर क्षीण भए तापनि यातनाको उपेक्षा गरेर जन-जनको कण्ठको बाणी बनेर फुट्छ र प्रेरणादायक हुन्छ। तिनै रचनामध्ये केही सशक्त हुन्छन् र जसमा हुन्छ मानववादी उदात्त भावनाको समावेश। यही भावना र गहिरो अनुभूतिको कैयौं शताब्दीपछि भिन्नै आर्थिक व्यवस्था भएको समाजमा सर्वथा आद्य र नवतन नभए तापनि सबैको हृदयलाई छुन सक्छ प्रभावकारी हुन्छ र आनन्द एवं आल्हादको संचार गर्दछ। यही गुणले ती रचना शाश्वत सतातन र कालजयी हुन्छन्। समयको सीमारेखाले त्यसलाई बाध्न सक्तैन। त्यसतो साहित्यको युगानुयुगसम्म सम्मान हुन्छ। १२६५ ई० मा जन्मिने दाँतेको महाकाव्य डिभाइन कमेडी, १५६४ ई० मा रचिएका शैक्सपियरका अनेकौ प्रसिद्ध नाटकहरू, ६४२ ई० मा लेखिएका गेटेका कृतिहरू, १८०२ ई० मा प्रकाशित फभिटर हुगोका उपन्यास,

प्रगति

१५२ | प्रगतिशील साहित्यको समस्या : धनुषचन्द्र गौतम

सके तापनि रचनामा उनीहरूको जीवनको वास्तविकता दिन सकिन्न। अतएव जनतासँगको वास्तविक सम्पर्क स्थापित भएर प्राप्त भएको अनुभवबिना कुनै पनि लेखकको कृति अलिनो हुन्छ। जनसम्पर्कको अभावले नै कसैले उनीहरूको वर्ग-चेतना र क्रान्तिकारी परम्परालाई बिर्सेर आफ्नो रचनामा अन्धकारमय जीवनको चित्र खिच्न थाल्छन्, जहाँ किसानको खेत वेदखल गरिएको छ, ठालू वा जमीन्दार कोर्दा बर्साइरहेको छ, यहासम्म कि उनका छोरी-बेटीको इज्जत सम्ममा हमला गरिन्छ, तर ऊ चुपचाप सहिरहेको छ, मूक पशू जस्तै। आजका सबै किसान यस्ता छैनन्, संगठित भएर आफ्नो तागत तौलिसकेका छन्। अतः अत्याचारमा पिल्सिरहुँदैनन् विरोध गर्दछन्। अर्को खालका यस्ता रचना हुन्छन्, जसमा उनीहरूले आफ्नो स्वाभाविक दुर्बलता र शोषकमाथि पूर्ण विजय प्राप्त गरिसकेका ठानेर तिनका संघर्षमा सफलता मात्र प्राप्त गरिएको र सदा जीत भएको देखाइन्छ। वास्तवमा यस्ता दुवै रचनामा पूर्णता र सत्यता हुँदैन। यसको कारण हो कल्पनाको आधारमा र मौखिक रिपोर्टहरू सुनेको भरमा लेखन अधिसर्नु। जनता क्रान्तिकारी छ, आफ्नो मुक्तिको बाटो आफै बनाउँछ, तर पनि आफ्ना वर्गगत सारा दोषहरू पखालिसकेको छैन। साथै असफलता पाए तापनि शोषकवर्गले आफ्नो बल प्रयोग गर्न छोडेको छैन, उनीहरू पिल्सिदै छन्। मजदूर-किसानबारे कलम उठाउन आवश्यक छ कि, उनीहरूको बीचमा बसेर अध्ययन गर्ने। तर त्यसो गर्न सक्न भन्ने कुनै आवश्यक छैन, त्यस स्वादरहित रचनाको जो कि प्रगतिशीलताको नाममा मात्र लेखन कर लागेको होस्। जो जुन वर्ग वा समुदायमा रहन्छ, उनले त्यसैको अध्ययन गरेर आफ्ना रचनामा उतारे हुन्छ। त्यसता रचना किसान-मजदूर सम्बन्धी नभए तापनि

ज्यानदार हुने हुनाले अवश्य नै सम्मानित हुन्छन् । यसता साहित्यलाई कसैले अप्रगतिशील भन्न सक्तैन ।

आजको हाम्रो नवोदित प्रगतिशील साहित्यका यी नै समस्या हुन्, जो कि दुर्बलताको रूपमा देखापरेका छन् । जसबाट मुक्त भएको खण्डमा यसको विकास भन् तीव्र र ठोस रूपमा हुनेछ, यसमा कुनै शंका छैन । कोही भन्नसक्तैन कि प्रतिशील साहित्य दोष र दुर्बलताले भरिएको छ । आफ्नो दुर्बलताबारे अवगत हुनु नै पूर्णता प्राप्त गर्ने बाटोतिर लम्कनु हो, आजको प्रगतिशील साहित्यको यत्रो विशाल क्षेत्र छाडेर को आफ्नो डम्फू अलग्गै बजाउन चाहला ? आजको प्रमुख लक्ष्य हुनुपर्दछ—“सवैले नेपाली साहित्यको गौरवमय प्रगतिशील परम्परा कायम गर्न कदम उठाउनु ।”

म कसरी पत्रकार बने

मुरारिकृष्ण शर्मा

साथीहरूले मलाई संपादक भने—परिचित सबैले पत्रकार भने। कसरी संपादक भनिन पुगेछु र कसरी पत्रकार भएँछु, आश्चर्य लाग्छ म आफैलाई। हजार हजार शुभचिन्तक सहृदय व्यक्तिहरूको प्रेरणाले वाटो छेक्न बसेका हजार हजार इष्या, द्वेष, विभिन्न समस्यालाई थिचोलेर पनि म आफ्नो चिर अभिलाषाको वाटोमा केही पाइला चाल्न समर्थ भएँछु। अलि अगाडी बढ्दा म संपादक अथवा पत्रकार कहलिएछु। यो मेरो निमित्त संतोषको कुरा हो।

लामोवाटो हैरानीको हुन्छ, कठिन हुन्छ। खासगरी पत्रकारिताको वाटो सबैलाई सहज गम्यको हुँदैन। एक पत्रकार प्रत्येक दिनको कठोर परिष्कावाट उत्तिर्या हुन सके मात्र उ आफ्नो वाटोमा अगाडी बढ्न सक्दछ। अन्यथा उसले बराबर एक दुइ पटक मात्र भूल गरे पनि उसको पथमा अघिल्लिर् हिमालय खडा हुन जान्छ। उ पछी खस्नुन्छ। म यो कठोर परिष्काको कठिन वाटोमा सायदनै अगाडी बढ्ने प्रयत्न गर्ने थिएँ यदि कि अमेरिकाका भुतपूर्व राष्ट्रपति जेफरसनको “The Press—is also the best instrument for enlightening the mind of man, and improving him as a rational, moral and social being.” भन्ने शब्दले उरसाह नबढाएको भए।

जेहोस, जानी नजानी, बुझी नहुझी, अनायास म पत्रकारिताको अगाडी बढ्दै आएँछु। म अहिले कुन स्तरमा छु, सो म आफैँ भन्न

सकिन्तु । तर बराबर उठ्ने लोभ, असन्तोष आदिले गर्दा यो त स्पष्ट भएको छ कि मेरो बाटो अझै लामो छ । एककैक्षण वसेर पुरानो अवस्थामाथी दृष्टि दिँदा आफैलाई हाँसो र आश्चर्य लाग्दछ । साथै यसकुरामा संतोष पनि कि म पहिले आफ्नो विचारको बाटोमा अगाडी बढन कति दृढ संकल्पि रहेछु ।

बाल्यजीवनबाट एक तह माथी उक्ली शैशव अवस्थामा पदार्पण गर्दा द्वितीय विश्वयुद्धको विगूल भरखर भरखरै फुकिएको थियो । रण मोर्चा देखि धेरै टाढा हिमालयको काखमा बसिरहेको भए पनि रेडियो र समाचार पत्रहरूले गर्दा युद्धको भीषण विभिषिका, विनाशको ताण्डव र मानिसको कोलाहल कन्डन प्रत्यक्ष देखिएभैं, सुनिएभैं लाग्दथ्यो । अरूले आपसमा कुरा गरेको, छल फल गरेको सुन्दा सुन्दा कसो कसो त्यस्तो सुन्नुमा अम्मलभैं लाग्न थाल्यो । अनि फेरी कसो कसो धेरै कम बुझे पनि रेडियोमा समाचार सुन्ने र पत्र-पत्रिकाहरू हेर्ने प्रवृत्ति बस्यो । थोरै नै समय मा आफूले सुनेको समाचार अरूलाई सुनाउने उत्सुकता बढ्यो । प्रारम्भमा धेरै अबुझहरूका अगाडी विश्व ज्ञाता पण्डित बनें तर बुझ्नेहरूका अगाडी उपहासको सामग्री हुन गएँ । बुझ्नेहरूले खिस्ती गरेवाट र न बुझ्नेहरूले श्रद्धा सम्मान प्रकट गरेवाट अभिवृद्धिकालागी जोस उठ्यो । त्यो जोसले मलाई पत्रकार बनायो ।

युद्ध प्रारम्भ भएको केही वर्ष पछी समाचारको धेरै अंश बुझ्ने या संझ्ने शक्ति ममा उब्ज्यो । यस वेला मैले अनेक प्रयत्न गरी बौद्धिक समाजमा पनि स्थान लिइसकेको थिएँ । एक दुइ वर्ष भित्र समाचार हरू माथी भिन्न हुनाका लागी आवश्यक पर्द आए अनुसार मैले विभिन्न

भूगोल पढें, थरीथरीका राजनैतिक आर्थिक इतिहास पढें, विभिन्न नफ्ताहरू क्षण क्षणमा हेरी हृदयमा अंकीत गरिराखें। अनेक पत्र पत्रिकाहरू आफैले मगाएछो थिएँ, अन्यत्र प्राप्य स्थानहरूमा पनि गएर पढ्थें। यरवुक, इन्साइक्लोपेडिया, राजनैतिक शब्द कोष आदि केही आवश्यक रेफरेन्स पुस्तकहरू किनेर पनि ल्याइसकेको थिएँ। पाकेट बुक साथमा राख्ने चलन चलाइ सकेको थिएँ। जसमा न बुझि-एका विषयहरू टिपेर जान्ने बुझ्नेहरू कहाँ गई सोध पृष्ठ गर्दथें। समा-चार सुन्न यति उत्सुक-अम्मल लागिसकेको थियो कि रेडियोहरू सबै सर्कारले जफत गरी कहीं पनि राख्न सुन्न मनाही गरे तापनि प्रतिदिन विहान धेरै टाढा कुनै ठूला सर्कारी अधिकारी कहाँ अनेक किसिम वाट नस्तर लगाएर सुन्न जाने गर्दथें। यस प्रकार एकदम नया समाचारहरू सुनाउन सक्ने हुन जाँदा धेरै बौद्धिक, ससम्मानित व्यक्तिहरू मेरो साथीको श्रेणीमा आएँ। उमेर, अवस्थाको धेरै नै कमीपनाले मलाई एकदम ठूलो उमेर या ठूलो श्रेणीको तहमा उक्लन कति पनि बाधा परेन। विस्तार विस्तार बौद्धिक वर्गहरूको अनेक गोष्ठी, क्लब, स्कूल आदिमा व्याख्या गर्ने अवसर पाउँदा मलाई समाचारको तहवाट उक्लेर राजनीतिज्ञ, आलोचक आदि पनि बन्न कर लाग्यो। पुस्तकहरू वाट विभिन्न तथ्याङ्कहरू पाकेट बुकमा नोट गरिराख्ने र रेडियो वाट प्रसार हुने तथ्याङ्क, रेफरेन्स आदि युक्त समाचारहरू चाडो चाडो टिप्ने प्रवृत्ति बस्यो। केही समय भित्र यसमा पनि धेरै सफल भएँ। जसवाट मलाई विभिन्न स्कूलहरू वाट यस-यसरी परीक्षा दिने विद्यार्थी हरूलाई जनरल नलेज पढाउन अनुरोध हुन थाल्यो, धेरै युवकहरूले राजनैतिक घटना चक्र सम्बन्धी ज्ञान दिलाउने अनुरोध गर्न थाले र केही सज्जन-

हरूले कुनै पत्र पत्रिका चलाउने अनुरोध पनि गर्न थाले । त्यस बेला मलाई अनुभव भयो कि म पत्रकारको श्रेणी मा पुगेछु ।

कसैले मेरो परिचयमा पत्रकार भन्ने शब्द प्रयोग गर्दा म धेरै खुशी हुन्थेँ । भविष्यमा मेरो वाटो पत्रकारिता मै हुने छ भन्ने कुरामा मलाई निश्चय भयो । अनी मैले पत्रकारिता सम्बन्धि ज्ञानका लागी पुस्तकहरू खोज्न थालेँ । सम्पादन कलामा अभ्यासकालागी विभिन्न लेखहरू लेख्ने बानी वसाले । कुनै पत्र-पत्रिका प्रकाशक गरी त्यस मा काम गर्ने इच्छा प्रबल हुँदै आयो ।

समय विस्तै गयो । आफ्नो इच्छा कामना परिपूर्ण हुनसकेन । एक दुई मासिक वार्षिक पत्रिकामा अली अली काम गर्ने मौका पाए पनि संतोषपूर्ण थिएन । केही समय पछि जनक्रान्तिको बेला आयो । क्रान्तिकारी गुप्त संगठन मा बसी पर्चाहरू लेख्ने काम गर्दा लेख्ने बानी अरूपनि बन्दै गयो । त्यसबेला कुत्रै पैसावाल महाजनले रुपैयाँ लगाउने वचन दिएको ले क्रान्ति सफल भै प्रजातन्त्र को स्थापना हुनासाथ एउटा सप्ताहिक पत्र खोल्ने निश्चय गर्ने ।

क्रान्ति सफल भयो प्रजातन्त्र व्यवस्थाको स्थापना हुने निश्चय पनि भयो तर पैसा लगाउने महाजनले अविश्वास प्रकट गरेकोले उक्त सप्ताहिक पत्रमा काम गर्ने विचार छोडिदिए । त्यसै बेला जोर गणेश प्रेसबाट एउटा 'आवाज' नामको दैनिक समा-चार प्रकाशित गर्ने कुरा चलि रहेको थियो । जोर गणेश प्रेसका प्रोप्राइटरले मसंग उस दैनिक पत्र मा काम-गर्ने अनुरोध गर्नु भयो । मैले सहर्ष खीकार गर्ने । श्री ५ त्रिभुवन वाट नेपालको इतिहासमा सर्व प्रथम प्रजातान्त्रिक राणा-कांग्रेस

१५८ | म कसरी पत्रकार बने : मुरारिकृष्ण शर्मा

संयुक्त मन्त्री मण्डललाई शपथ ग्रहण गराइ बक्सँदाको समारोह मा सर्व प्रथम एक दैनिक पत्रको विशेष सम्वाददाता का रूप मा पदार्पण गरे। उक्त दैनिक पत्रको उप संपादक पदबाट र विशेष संवाददाताका रूपमा दिन दिनै यत्र तत्र गै समाचार संकलन गर्दा मलाई जनताले 'एक पत्रकार' का रूपमा रात्रै सँग चिन्हे। केही समय भित्रै उक्त दैनिक पत्रका प्रधान सम्पादक कविवर सिद्धिचरणले अवकाश न भएवाट प्रधान सम्पादकको पद त्याग गर्नु भयो र उक्त पदमा श्रीगोविन्दबहादुर मल्ल नियुक्त हुनु भयो। जसबाट मैले चाँडै नै नेपालको इतिहासमा सर्वप्रथम दैनिकपत्र 'आवाज'को पूरा सम्पादक हुने मौका पाइ त्यसको पूरा भार उठाएँ।

प्रजातान्त्रिक मंत्रीमण्डलको प्रादुर्भाव हुना साथ जनप्रिय मंत्रीहरूले काठमाडौँमा एउटा रेडियो स्टेशन निर्माण गर्ने विचार गरे। विराटनगरमा क्रान्तिका समय राखिएको प्रजातन्त्र नेपाल रेडियो कै नामबाट काठमाडौँमा रेडियो घर स्थापना गर्ने निश्चय पनि भयो र उक्त रेडियो स्टेशन स्थापना सम्बन्धि व्यवस्थामा सहयोग दिने र उद्घाटन भए पछि त्यसमा समाचार संकलन तथा प्रसार सम्बन्धी व्यवस्थाको अभिभारा बोक्ने अनुरोध आयो। मैले त्यो अनुरोधलाई पनि सहर्ष स्वीकार गरें। दैनिकपत्र र रेडियो दुवैको समाचार संकलन र सम्पादनको अभिभारा बोक्दा म माथी वर्षौँ सम्म निकै ठूलो बोझ र उत्तरदायित्व आयो। पछि नेपालको सुप्रसिद्ध समाजसेवी संस्था परोपकार तिरवाट एउटा मासिकपत्रको सम्पादन गर्ने आग्रह भयो। यसलाई पनि सहर्ष स्वीकार गरी "परोपकार" नामको एउटा मासिकपत्रको सम्पादन गर्दै गएँ।

प्रगति

लोकगीतमा किरीको प्रभाव

लक्ष्मण लोहनी

हाम्रो लोकगीत अरू विश्वका लोकगीतको स्तरभन्दा माथिको, उच्च स्तरको छ भन्ने कुरा धेरै लोकगीत-संग्रहकर्ताहरूले भनी आएको र मानी आएको कुरा हो। हुन पनि यी हिमालयको काखमा हुर्केका प्रकृतिका पूजारीले गीताको उत्तम भक्तिको अनुसरण गरी समदर्शिताको परिचय दिएका छन्। यिनीहरूले ईश्वरको सृष्टि सबलाई आफू जस्तै ठानी व्यवहार गर्दछन्। यदि आफूमा दुःख परेका बेला चरी करायो भने, कीरा करायो भने आफ्नो दुःखमा रोएको सम्झी उसलाई फुलाउने कोशिस गर्दछन्। आफ्नो सुखमा उसलाई निम्त्याउदछन्। चरीहरू उडेर आउँदा-जाँदा उसको बोली जानेभैं उसलाई-सुनाएर सुख-दुःख पोख्दछन्।

त्यस्तै हाम्रा लोकगीतमा किरिले बोल्यो किरिले टोक्यो, किरिले, फूल पाऱ्यो, बच्चा काड्यो भन्ने आदि अनगिन्ती किरिहरूको प्रभाव परेका लोकगीतहरू पाउँदछौं र यसको केही नमूना तल प्रस्तुत गरिइन्छ :.....

चिप्ली—किरा भसक्क भसक्यो
आफू खाने किरिलाई देखेर
साउने किरा देखिन मैले
लौन मलाई मारेछ चिलेर

१६० | लोकगीतमा किरिको प्रभाव : लक्ष्मण लोहनी

यहाँ एउटी युवती एक सूरमा वन-पात गर्न जाँदा त्यही वनको छहारीमा घाँस काट्न लागेको एक युवकलाई देखेर चिप्ली किराले आफू खाने बाघ-किरालाई देखी लस्याक लुसुक परे भैं उसलाई देखने बित्तिकै लाजले मस्किएर वारि बघैचामा डुल्न जाँदा पत्तै नदिई साउने किराले टोकेभैं मलाई यसको चिट्टे बैसले टोक्यो भन्दै साउनको टुकका जोडेर भन्दछे—

जूनकिरीले धिप धिप गऱ्यो
आकाशमा विजुली बोकेर
मौरी वनमौरीको चाका
कसले ल्यायो पिरती बोकेर

यसमा अचानक यस्तो स्वर कानमा पर्दा घाँस काट्दा काट्दै चट्ट छानेर जूनकिरीले अध्यारोमा चमक दिएभैं यो दिदै मौरीको चाका जस्तो मीठा पिरती बोकेर ल्याउने को होला भन्दछ ।

भमरोले गुनुनु गऱ्यो
अधरस फूलको चाखेर
मौरीले खसाल्यो चाका
वनको अरिङाल पसेर

अनि उसले अरिङालले मौरीको चाका खसालेभैं यो मीठा पिरती खसाल्ने तिमि नै हौ नि के भन्नु पर्दछ भन्दछे—

कन्सुत्लो कानमा पस्यो
छैन मैले कनकर्नो ल्याएको

फेरि उसले कनसुत्लो कानमा पसेभैँ त्यो मीठो बोली तर मैले यो
मनको माया भिक्ने गरेको छैन भन्दछ—

छेपारोले तर्सायो मलाई
मायालाई हेरेर बोलाउँदा

यहा उ छेपारोको टुक्का जोडेर भन्दछे—

के खाएर के ड्युँ लाग्छ
नौलो माया पिरती जोरेर
फट्याँरो फट्किन्छ बरु
जाबीमाया थलैमा छोडेर

यसरी उनले माया लाउने भनेर जोड गर्दा उसले आफ्नो गरिबीको
हालत सम्भेर आफूलाई त खान गाहो छ फेरि तिमीलाई के दिऊँ बरु
माया लाउनुभन्दा फरक हुनु नै बैस छ भन्दै फट्याँरोको उपमाले
फट्किनु नै असल छ भन्दछ—

ढोकैमाथि बारुलो बसेको
परन खोज्दा चिलेर डाँडगो
घाउभरी स्याउँ स्याउँ किरा
मसानेले फूल पारी गएको

उसका यस्ता कुरा सुनी बारुलो र मसानेको टुक्का जोड्दै भन्दछे । आज
जत्तिको घाउमा मसानेले पारेको किराले स्याउ-स्याउ सगसगाएरभैँ
त्यो तिनो मीठो बोली भरिलो बैसले सगसगाईरहेछ । तिमीचाहिँ
ढोकामाथिको बारुलो भैँ मायाको घरमा परन खोज्दैमा चिलेर
भाग्न खोज्दछौ भन्दछे—

१६२ | लोकगीतमा किराको प्रभाव : लक्ष्मण लोहनी

खान्न भयो रहको पानी
दिउँसोभरी पुतली डुबेको

फेरि उसले विषालु पुतली डुबेको रहको पानी माया लाउदिन भन्दछ—

पुतलीले बत्तीलाई हेर्ने
बत्ती भने पायो कि चपाउने
कता गयो मौरीको रानू
कान्लापारि तोरीको फूल खानु

उसले अब माया लाउँदिन भन्ने मन गरी कान्ला पछाडि नदेखिने
गरी सरेको देख्दा बत्ती र पुतलीको टुक्का जोड्दै म भने माया लाउन-
खोज्ने, तिमि भने भिन्नभिन्नै जलाउने भन्दछे—

सालको बोटमा धमीरो लाग्यो
दैव मलाई के आपत आइलाग्यो

धमीराको उपमाले दैव मलाई के आपत आइलाग्यो भन्दछे ।

वनमा भ्याँडकिरी रोयो
म दुःखीको बिलौना सुनेर
पत्थर जस्तो ज्यानको दिल
किन होला आउँदैन फुकेर

फेरि यही बेला वनमा भ्याँडकिरी रोएको सुनी त्यही भ्याँडकिरी-
लाई साथ लिएर आज मेरो बिलौनामा यो वन-भ्याँडकिरी समेत
रोइरहेछ तर तिम्रो दिल भने प्रगुदैन, म तिम्रो मायामा गडिसकेँ, तिम्रा
बाहेक मेरो आफू भन्ने आधार कोही छैन भन्दछे ।

प्रशंसा

जमूनाको कोटमा देखे
कालो सर्प टुप्पैमा बसेको

कैयौँ बेरसम्म उसको जवाफको प्रतीक्षामा बस्दा जवाफ नआएर
अचाक्ली भएपछि सर्पको टुक्का जोड्दै अलि भस्किएर भन्दछे ।

हथौले डसेर मान्यो
गरीबको टुहुरो छोरालाई

आफूलाई एकदम सर्प भन्ने आरोप सुन्दा उ मात्रै किन पछि हट्-
दथ्यो र । उसले पनि टुक्का जोड्दै भन्दछ ।

माछा भए जलमा खेल्नुला
चरी भए आकाशमा डुल्नुला
यो माया अर्पेको ज्यानलाई
लाउन्न कर नलाउने मायालाई

आखिर आजित भएर तिमीलाई यो मया अर्पिसकेँ, ऐले माया नलाए
पनि मरेपछि भेटुँला । यदि तिमी माछा भए म पनि माछा भई जलमा
खेल्नुला, चरी भए म पनि चरी नै भई तिम्रो साथमा डुलुला भन्दछे ।

माछा खानु अमिलो हालेर
माया लाउनु चारतिर बुझेर
सालको पात टपरी गाँसेर
लाउन माया मुसुकक हाँसेर

अन्त्यमा यस्तो वचन सुनी धेरै किन अत्याउँ भनी उ भन्दछ—
अमिलो नलाहेर पकाएको माछा जसरी गल्छ, सग्लो बस्न पाउँदैन
त्यस्तै एक्कासी लाउन खोजेको माया चारैतिर नबुझी लायो भने पछि

१६४ | लोकगीतमा किराको प्रभाव : लक्ष्मण लोहनी

फसाद पर्छ । त्यस कारण माया लाउँदा चारैतिर बुझि लाउनु पर्दछ ।
त्यसो भए अब माया लाउ त—भन्दछ ।

माकुरीले दाउ हेरी खायो
जोरी खोज्ने माखोलाई टिपेर
भुसीलकिरा रूखको पातमा
छैन रुमाल के दिँ हातमा

आखिरमा उसका यस्ता नखरे कुरा सुनेर हर्षले हतारींदै माकुरो
जस्तो दाउ हेर्ने मायालाई अब के दिने हो केले स्वागत गर्ने हो भन्दछे ।

यस्ता अनेक किसिमका कीरा, कीट, पतंग, चरी, रूख झार, पात,
ताल, नदी, खोला, नाला इत्यादिले उनिएका गीतले नै लोकगीतको
विशेषता भल्केको छ ।

सम्पादकीय

भएँडे डेढ़ वर्षको विलम्ब पश्चात् 'प्रगति'को यो अङ्क पाठकहरूको सम्मुख उपस्थित भइरहेको छ । यति लामो विलम्ब हुन गएकोमा हामी 'प्रगति'का शुभेच्छु र सहृदय पाठकहरूसँग क्षमा याचना गर्दछौं । यस पत्रिकाको प्रकाशनमा हुन गएको अनियमितताको मूल कारणको उल्लेख हामीले यसका अधिका अङ्कहरूमा गरिसकेका छौं । अहिले यहाँ फेरि त्यही कुरा दोहर्न्याइ रहनु आवश्यक छैन, तापनि यति भन्द छौं कि 'प्रगति'लाई स्वस्थ बनाएर अड्न सक्ने प्राण-शक्ति प्रदान गर्नु पाठकहरूकै हातमा छ । व्यक्तिगत प्रयत्नले मात्र पत्रिकालाई सदैव धान्न अतीव मुश्कील हुन्छ । खासगरी अहिलेको हाम्रो नेपाली साहित्यको विकासको उपाकालमा 'प्रगति' जस्ता कैयौं पत्र-पत्रिकाको प्रकाशन नियमित रूपबाट भइरहनु पर्ने नितान्त आवश्यक छ । किताबका रूपमा लेखकका कृतिहरूको प्रकाशन धेरै जसो लेखक-विशेष गरी नयाँ लेखकहरूकालागि असम्भव नभए पनि सुलभ र सुगम त अवश्य नै छैन । यस अवस्थामा सामयिक पत्र-पत्रिकाको प्रकाशनले हाम्रो भाषा-साहित्यको क्षेत्रमा एउटा महत्वपूर्ण स्थान राख्दछ । कुनै पनि पत्रिकाको प्रकाशनमा अनियमितता आउँदा भर्खरै फस्टाउन लागेको साहित्यको विकासलाई अवश्य नै केही-न-केही बाधा पुऱ्याउँदछ । यस बाधाको महसुस हामीले नगरेको होइन; परन्तु प्रयत्न गर्दा पनि साधन उपलब्ध नभएन भने विवश भएर मौन हुनु सिवाय आर्को उपाय रहँदैन । 'प्रगति'को गुनासो संक्षेपमा यही छ । अस्तु ।

